

HET GELD VAN DE STAD

Recente historiografische trends in het onderzoek naar stedelijke financiën in de Nederlanden¹

The town's money. Recent trends in the historiography on urban finances in the Low Countries

The authors point to three trends in the recent historiography on urban finances in the Low Countries. The first trend discusses the institutional arrangements and the financial policy of the urban authorities, including the relationship between town and central state. The second focuses on economic topics, such as wages, prices, economic development, the standard of living and urban enterprises. The third trend examines the socio-economic relations between the burghers themselves and deals with the composition of urban elites and collective action, among others. For long, the historiography on these topics has been dominated by studies on the southern Netherlands and Belgium, but recently historians in the northern Netherlands have started to fill some of the gaps. Finally, the authors introduce the four contributions that follow in this special issue on urban finances.

Onder de belangrijkste aspecten van het gemeentelijk leven van een stad als Leuven komen zonder twijfel het financiewezen, en de instellingen die daarmee samen hangen, omdat zij zoveel te zeggen hebben over geheel de maatschappij en bepalend zijn in een groot aantal domeinen van de Geschiedenis van de stad en zelfs van het gewest waartoe men behoort.²

Zo begon Raymond Van Uytven zijn destijds bekroonde studie naar de stadsfinanciën van Leuven. Hoewel dit boek al een tijd geleden verscheen, in 1961, is het voor veel sociaal-historici nog steeds een standaardwerk op het gebied van het geld van de stad. Van Uytvens kracht lag bovenal daarin dat hij de

1. Met dank aan de anonieme referenten van het *TSEG*, die ook de andere stukken in dit themanummer van commentaar voorzagen.

2. R. Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIIe tot het einde der XVIIe eeuw* (Brussel 1961) vii.

mogelijkheden exploreerde om zo iets ontzettend saais als stadsrekeningen te gebruiken voor diepgaande analyses van allerlei sociale en economische aspecten. Naast praktische informatie over lonen en prijzen, publieke werken en armenzorg, geven stadsrekeningen namelijk een tamelijk objectief beeld van de algemene gang van zaken in een stad, variërend van glasvensters in het stadhuis en de kleuren die de schutters tijdens de jaarlijkse feestelijkheden droegen tot en met onthoofdingen en het maaien van distels op de gemeenschappelijke weiden aan toe.³

Tot voor kort waren financiën van middeleeuwse en vroegmoderne steden een weinig populair onderwerp in Nederland.⁴ In dat opzicht liepen de noordelijke collegae duidelijk achter ten opzichte van de zuiderburen. Maar de laatste tien, twintig jaar is hier wel wat verandering in gekomen. Reden te meer om in het *TSEG* een themanummer aan dit onderwerp te wijden en om recente trends in het onderzoek naar stadsrekeningen en de stedelijke financiën te analyseren.⁵ Waar mogelijk zullen die trends in een internationaal vergelijkend perspectief worden geplaatst. In onze inleiding ligt de nadruk op de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd omdat de artikelen in dit nummer vooral op deze perioden betrekking hebben, maar ook de negentiende en begin twintigste eeuw zullen aan bod komen. Tevens zullen de bijdragen in dit nummer, stuk voor stuk vertegenwoordigers van recente benaderingen, van een korte inleiding worden voorzien.

De trends die wij onderscheiden zijn grofweg in drie benaderingen onder te verdelen:

- 1) een institutioneel-beleidsmatige benadering die onder invloed van theorieën over staatsvorming een sterk sociaal-politieke inslag heeft gekregen;
- 2) een meer economische benadering, die zich richt op onderwerpen als lonen, prijzen, demografische ontwikkelingen, economische conjunctuur en levensstandaard;
- 3) een sociaal-economische benadering die, stedelijke elites en de machtsverhoudingen tussen stadsbestuurders en stadsbewoners tot onderwerp heeft, inclusief de opstandige bewegingen die uit deze machtsstructuren volgen.

3. P.J. Blok, 'Stadsfinanciën onder de Republiek', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie van Wetenschappen*, afdeling Letterkunde, 5e reeks 2 (1917) 221-242; Godelieve de Meyer, 'De menselijke taal van stadsrekeningen', in: *Spiegel Historiae* 2 (1967) 652-657.

4. Manon van der Heijden, 'Stadsrekeningen, stedelijke financiën en historisch onderzoek', in: *NEHA-Bulletin* 14 (1999) 129-166, aldaar 129.

5. Drie van de vier artikelen binnen dit themanummer ('T Hart/Limberger, Kappelhof en Van der Heijden) zijn bewerkte versies van lezingen die op 26 oktober 2005 werden gepresenteerd bij de onderzoeksdag 'Het geld van de stad', Vrije Universiteit Amsterdam, in samenwerking met de Stichting Geschiedenis van de Overheidsfinanciën.

Daarmee is het gehele arsenaal aan mogelijkheden die historici met behulp van stadsrekeningen kunnen aanpakken bij lange na nog niet gedekt. Te denken valt bijvoorbeeld aan stedelijke criminaliteit,⁶ milieugeschiedenis,⁷ kunstgeschiedenis⁸ en vrouwengeschiedenis.⁹ Zelfs de geschiedenis van het taalgebruik behoort tot de mogelijkheden.¹⁰ Maar studies op deze onderzoeksvelden die inderdaad de stadsrekeningen gebruiken zijn helaas nog zeer beperkt. We willen met dit themanummer laten zien welke interessante informatie de stadsrekeningen opleveren voor het onderzoek naar talloze aspecten van de stedelijke samenleving, met name sociaal-economische verhoudingen, stedelijke autonomie en politieke beleid van stadsbestuurders. In deze inleiding gaan we daarom eerst in op de kenmerken van de stadsrekeningen als bron om daarna de belangrijkste benaderingen van het onderzoek naar stedelijke financiën te bespreken. We pretenderen niet dat ons historiografische overzicht volledig is. Het zou daarnaast onmogelijk zijn om een compleet overzicht te geven van de mogelijkheden die het boekhoudkundige bronnenmateriaal van stedelijke ambtenaren te bieden heeft. We hopen vooral dat dit themanummer onze collega's indirect op het idee brengt om toch ook van deze rijke bron gebruik te gaan maken.

Stadsrekeningen als bron

De belangrijkste bron voor de bestudering van stadsfinanciën zijn de stadsrekeningen. Historici erkennen wel dat deze informatief zijn omdat zij in

6. Zie bijvoorbeeld W. Veerman, 'Van Dobbelscoel tot Donrecruyt. Een kijkje in het 14e-eeuwse Culemborg aan de hand van de stadsrekeningen uit die tijd', in: *De drie steden* 10 (1989) 111-114 voor het opleggen van (steen)boetes.

7. Zie bijvoorbeeld over de openbare toiletten in het middeleeuwse Arnhem: H. Stam, 'Van heimlichkeiten en privaten', in: *Arnhem de Genoeglijkste* 12 (1992) 117-119 en over het houden van varkens in de stad: H. Stam, 'Van varkens en varkenshokken', in: *Arnhem de Genoeglijkste* 7 (1987) 102-104.

8. Zie bijvoorbeeld de inventarisatie van kunstenaars die in de Amsterdamse stadsrekeningen voorkomen in de zestiende en zeventiende eeuw: Eduard van Biema, 'Nalezingen van de stadsrekeningen van Amsterdam van af het jaar 1531', in: *Oud-Holland* 23 (1905) 150-164, als rubriek vervolgens in een aantal afleveringen gedurende de jaargangen 23 (1905) en 24 (1906).

9. H. Stam, 'Vrouwenarbeid in middeleeuws Arnhem', in: *Arnhem de Genoeglijkste* 7 (1987) 193-195; Guy Dupont, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)* (Brugge 1996).

10. F. Veldman, 'Van binnenlyuden ende borgherschup. Herkomst van ingezetenen van de stad Groningen in het begin van de 16de eeuw aan de hand van de stadsrekeningen. Een bijdrage tot de studie van taalverhoudingen binnen de stad Groningen', in: *Driemaandelijke Bladen* 38 (1986) 131-152.

grote mate het dagelijkse leven in de stad weerspiegelen. Toch bestaat er terughoudendheid om stadsrekeningen te gebruiken. Deze aarzeling heeft te maken met de relatieve ontoegankelijkheid van het materiaal.¹¹ De rekeningen van steden zijn namelijk om verschillende redenen niet gemakkelijk te lezen. We noemen hier de belangrijkste. Ten eerste vormt de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne wijze van boekhouden een probleem. Sommige stadsrekeningen zijn het eindresultaat van de gehele stedelijke financiële boekhouding en hebben één jaarlijkse stadsrekening. In veel Nederlandse steden bestond echter geen kaseenheid, maar waren er verschillende boekhoudingen voor bepaalde inkomsten en uitgaven. In Dordrecht bijvoorbeeld bestonden er aparte boekhoudingen voor oorlogsuitgaven en havenwerkzaamheden.¹² In Gent waren de inkomsten uit de boetes van veroordeelde delinquenten tot 1353 niet te traceren in de stadsrekeningen.¹³ Door het gebrek aan kaseenheid zijn de stadsrekeningen vaak niet voldoende om een volledig beeld te krijgen van de totale inkomsten en uitgaven van een stad. Historici die inzicht willen krijgen in de stedelijke financiën hebben dan ook vaak aanvullende bronnen nodig: accijnsregisters, ordonnanties, ambtenboeken, schepenarchieven en de boekhouding van personen die belastingen inden (pachters) of die op andere wijze financieel bij de stad betrokken waren. De bronnen die de basis vormden in de artikelen van dit themanummer bestonden dus in de eerste plaats uit stadsrekeningen, maar om een completer beeld te krijgen, gebruikten we ook aparte belastingregisters, resoluties van stadsbesturen en andere aanvullende bronnen.

We raken daarmee het tweede punt: de soms verwarrende verstrengeling van de publieke financiën van de stad en de private financiën van stedelijke ambtenaren. Van Buyten heeft benadrukt dat overheidsfinanciën eigenlijk een privé-administratie van de rentmeesters of boekhouders betrof waarin zij tegenover het stadsbestuur verantwoording aflegden over hun financiële beheer.¹⁴ De boekhouder van de stad was iemand met een behoorlijk kapitaal, want als de kas leeg was moest hij het geld uit zijn eigen zak voorschieten. De voorschotten werden wel door de stad terugbetaald, maar dat gebeurde niet altijd in de vorm van geld. In ruil voor een voorschot kon een tesorier politieke

11. Erik Aerts, 'De inhoud van de rekeningen van de Brabantse algemeen-ontvangerij (1430-1440). Moeilijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 59 (1976) 165-199; 'Laatmiddeleeuwse Brabantse rekeningen in het historisch onderzoek', in: *Gemeentekrediet van België* 142 (1982) 275-293.

12. Voor Dordrecht: Manon van der Heijden, *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006) 19; voor Duitse steden: Eberhard Isenmann, *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter, 1200-1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft* (Stuttgart 1988) 179.

13. Marc Boone, *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (Gent 1990) 20-21.

of economische gunsten ontvangen. Andersom gebruikten financiële ambtenaren de publieke gelden soms voor hun privé-zaken. Zo bleek de achttiende-eeuwse Antwerpse bankiersfamilie De Proli geldmiddelen van de stad te gebruiken voor het eigen bedrijfskapitaal. Privé-boekhoudingen en ego-documenten – zoals dagboeken, aantekeningen en memoires – geven dus aanvullende inzichten in de financiële verhoudingen tussen stad en burger. De biografische studie over Charles Proli is daarvan een goed voorbeeld.¹⁵

Een derde moeilijkheid bij het gebruik van stadsrekeningen is het boekhoudkundige systeem. In de huidige dubbele boekhouding worden inkomsten en uitgaven dubbel geregistreerd waardoor alle financiële handelingen als één samenhangend geheel gezien kunnen worden. Lezers krijgen daarvoor direct te zien welke posten winstgevend of verlieslatend waren. Veel kooplieden hadden wel een zogenaamde ‘alla veneziana-boekhouding’ waarin de debet- en creditzijde naast elkaar werden geboekt en er een redelijk overzicht bestond.¹⁶ Alleen Amsterdam paste als enige stad in de tijd van de Republiek deze techniek toe.¹⁷ De meeste overheidsinstellingen hadden een dergelijke dubbele boekhouding echter niet, maar noteerden hun inkomsten en uitgaven als afzonderlijke delen achter elkaar, zodat de samenhang onduidelijk is.¹⁸ Een complicerende factor is dat sommige posten ‘bruto’ zijn, anderen ‘netto’, na aftrek van bestuurskosten bijvoorbeeld, of dat de verhouding tussen ‘bruto’ en ‘netto’ in de loop der tijd veranderde.¹⁹ Sommige posten werden na een aantal jaren in een andere rubriek geplaatst. Verder is een zekere kennis op het gebied van munten en rekeneenheden essentieel. De kwaliteit van de

14. L. van Buyten, ‘Theorie en praktijk voor de financiële instellingen van het Ancien Régime: de verborgen facetten van het rentmeesterschap’, in: *Historica Lovaniensia* 28 (1981) 549-566, aldaar 550; Idem, ‘Bureaucratie en bureaucrativering in de lokale besturen der Zuidelijke Nederlanden, 16e tot 18e eeuw’, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 90 (1970) 503-523, aldaar 516; Idem, ‘Het xviii-eeuws Leuvens stedelijk financiewezen’, in: *Historica Lovaniensia* 217 (1988) 74-97.

15. L. Michiels, ‘De familie de Proli. Bijdrage tot de economische geschiedenis van Antwerpen in de xviii-eeuw’, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 26 (1935) 273-307; H. Houtman-De Smedt, *Charles Proli, Antwerps zakenman en bankier, 1723-1786. Een biografische en bedrijfshistorische studie* (Brussel 1983).

16. Houtman-De Schmedt, *Charles Proli*, hoofdstuk 2; Raymond de Roover, *Money, banking and credit in medieval Bruges. Italian merchant-bankers, Lombards and money-changers. A study of the origins of banking* (Cambridge 1948). In de serie: *The Medieval Academy of America* 51 (1948).

17. W.F.H. Oldewelt, ‘De boekhouding van Amsterdam’, in: *Jaarboek Amstelodamum* 63 (1971) 11-28.

18. Harry J.M. de Groot, *Venle/Venlo: hoe een stadje begon* (Zutphen 2003) 50-56.

19. Peter Stabel, ‘Bestuur en openbare financiën in Kortrijk in de late Middeleeuwen en de vroege moderne tijd (14de-16de eeuw)’, in: *Driemaandelijks Tijdschrift van de Leiegouw Vereniging voor Geschied-, Taal en Volkskundig Onderzoek in het Kortrijkse* 32 (1990) 159-174.

rekeningen zijn per stad en periode verschillend, maar in sommige steden zijn de boekhoudingen extra moeilijk te lezen. In Zwolle bijvoorbeeld, werden de posten tijdens de middeleeuwen en de vroegmoderne tijd niet gerubriceerd en moet de onderzoeker zelf systematiek aanbrengen en het eindsaldo van deze posten eigenhandig berekenen. Pas na eigen tellingen en berekeningen wordt het voor de onderzoeker duidelijk wat de verschillende posten opbrengen. Dat inzicht hadden de vroegmoderne stadsboekhouders zelf ook waarschijnlijk niet. Begrotingen werden zelden opgesteld en financiële besluiten werden vaak ad hoc genomen.²⁰ De gegevens van Kappelhof over Breda en Den Bosch in dit themanummer komen overeen met dit beeld, want ook hij constateert dat er geen sprake was van een lange termijn beleid. Maar dat wil niet zeggen dat bestuurders en trossiers hun beslissingen lukraak namen. Kappelhof stelt juist dat zij veel rekenden, wikten en wogen voordat zij een besluit namen en dat zij zich goed lieten informeren door Haagse ambtenaren.

Naar aanleiding van deze problemen ontstond er onder Vlaamse collegae een discussie of de historicus stadsrekeningen moest herschikken naar de stijl van het moderne boekhouden. Stengers ontwierp in 1967 zelfs een model waarin alle publieke financiën tussen de Bourgondische periode en de negentiende eeuw zouden passen.²¹ Deze visie vond echter weinig navolging. Sommige historici geven de voorkeur aan de oorspronkelijke indeling, omdat deze informatie biedt over de keuzemogelijkheden van de stadsbestuurders destijds. Anderen zien het liefst een herschikking die direct instrumenteel is voor de eigen vraagstelling.²² Bij vergelijkingen tussen steden is bovendien een zekere mate van homogene indeling vaak onontbeerlijk.²³ In de onderzoeken in dit nummer is meestal voor de middenweg gekozen; de rekeningen werden niet opnieuw ingedeeld naar moderne boekhoudschema's, maar de opbreng-

20. Zie hierover: J.W. Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, 1390-1477* (Hilversum 1985) 157; Aerts, 'Moeilijkheden en mogelijkheden', 173-175; Van Buyten, 'Het xviii de-eeuws stedelijk financieewezen', 76.

21. J. Stengers, 'Presentation du travail d'ensemble sur l'histoire des finances publiques en Belgique', in: M.A. Arnould en J. Craeybex (eds.), *Acta Historica Bruxellensia: Recherches sur l'histoire de finance publique* (Brussel 1967) 9-48. Merlevede paste zijn model toe: J. Merlevede, *Stad, vorst en schatkist. Het Brugse en Ieperse financieewezen tussen de Middeleeuwen en Nieuwe Tijden (1405-1555)* (Brussel 1985, onuitgegeven proefschrift Vrije Universiteit Brussel).

22. Boone, *Geld en macht*, 27-31. De Roover koos voor de middenweg: R. de Roover, 'Les comptes communaux et la comptabilité communale à Bruges au xive siècle', in: *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIIe siècle / Financiën en boekhouding der steden van de XIIIe tot de XVIIe eeuw* (Brussel 1964) 86-102, aldaar 93-94.

23. Peter Stabel, 'De tering naar de nering?' Urbanisatiegraad en openbare middelen. De kleinere steden in Vlaanderen (14de-16de eeuw), in: *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België* 172 (1990) 53-64; zie ook de bijdragen van Ton Kappelhof, Marjolein 't Hart en Michaël Limberger in dit nummer.

sten uit verschillende posten werden soms wel als één geheel opgeteld of juist verder onderscheiden. Om een voorbeeld te geven: in de vroegmoderne rekeningen werden alleen reparaties aan stadsmuren of de aankoop van buskruit als militaire uitgaven genoteerd, terwijl steden vaak ook (indirect) oorlogskosten betaalden voor de vorst. Voor een compleet overzicht van de uitgaven van steden aan oorlogskosten moeten soms verschillende posten worden opgeteld.

Het historiografische kader

Ondanks al deze problemen was het omstreeks het begin van de twintigste eeuw toch duidelijk dat stadsrekeningen bronnen van onmiskenbaar belang waren. Deze inzichten vormden zich het eerst bij historici die zich typisch bezig hielden met de wat grotere stad die in de middeleeuwen een ongekend grote bloei doormaakte. In Duitsland verschaftte de Historische School, met de *Stufentheorie* van Karl Bücher (waarbij de tweede *Stufe* in de geschiedenis die van de *Stadtwirtschaft* is, tussen de *Hauswirtschaft* en de *Volkswirtschaft* in) een stimulerend historiografisch kader.²⁴ In de Nederlanden kwamen de eerste impulsen voor dit onderzoek van historici die zich met Zuid-Nederlandse steden tijdens de late middeleeuwen bezig hielden. Georges Espinas publiceerde in 1902 een baanbrekende studie naar de stadsfinanciën van de Frans-Vlaamse stad Douai of Dowai in de late middeleeuwen.²⁵ Daarna moesten we een tijdje wachten, want afgezien van enkele artikelen en bronnenpublicaties op dit gebied verscheen pas in 1934 een uitvoerig financieel-institutionele analyse van de hand van Hans van Werveke over Gent.²⁶ Zijn werk vormde een handleiding voor de generatie die na hem kwam en ondersteunde de vele bronnenpublicaties met stadsrekeningen die in de loop der tijd verschenen. In de jaren zestig kreeg het onderzoek een belangrijke stimulans door het al eerder genoemde werk van Van Uytven uit 1961 over Leuven, die de gevarieerde veelheid aan onderzoeksmogelijkheden exploreerde. Voorts maakte de financiële ondersteuning van het *Gemeentekrediet*, een Belgische openbare kredietinstelling gericht op lokale besturen, een hele reeks publicaties op het gebied van stedelijke financiën mogelijk. Het verklaart voor een belangrijk deel waarom het Nederlandse onderzoek achterbleef, terwijl Belgische historici als

24. Karl Bücher, 'Der öffentliche Haushalt der Stadt Frankfurt im Mittelalter', in: *Zeitschrift für die Gesamte Staatswissenschaft* 52 (1896) 1-19; R. Knipping, *Die Kölner Stadtsrechnungen des Mittelalter mit einer Darstellung der Finanzverwaltung* (Bonn 1897-1898); B. Kuske, *Das Schuldenwesen der deutschen Städte im Mittelalter* (Tübingen 1904). Voor een meer recent overzicht: Isenmann, *Die deutsche Stadt*, 170-181.

25. Georges Espinas, *Les finances de la commune de Douai des origines au xve siècle* (Parijs 1902).

26. H. van Werveke, *De Gentsche stadsfinanciën in de Middeleeuwen* (Brussel 1934).

Peter Stabel en Marc Boone in een rap tempo het terrein van de stadsfinanciën verkenden.

In het noorden had 'onze' toonaangevende historicus J.P. Blok een stuk over de stadsfinanciën van de Republiek in 1917 doen verschijnen. In de decennia daarna wezen ook Hallema, Meilink, Lousse en Jansma op het belang van de stadsrekeningen, maar verder dan enkele bronnenpublicaties kwam het niet.²⁷ Het Belgische enthousiasme waaierde vooralsnog eerst uit naar de oostelijke provincies, waar Wybe Jappe Alberts in de jaren vijftig met artikelen en bronnenpublicaties het terrein verkende voor (vooral) Arnhem.²⁸ Steden als Zutphen, Nijmegen, en ook Deventer kregen vervolgens de aandacht die ze verdienden.²⁹ Historici over Hollandse steden volgden echter slechts schoorvoetend. De eerste grondige studie over stadsrekeningen verscheen van de hand van Jan Marsilje, over Leiden, in 1985.³⁰

Voor Holland kwam echter van een andere kant een stimulans, vanuit een reeks financieel-historische publicaties op het niveau van de provincie en de centrale overheid. Het werk van James Tracy uit 1985 over Holland en zijn renteniers in de zestiende eeuw vormde een belangrijke aanzet.³¹ Enkele jaren later werkte Marjolein 't Hart de relatie tussen provinciale leningen en stedelijke beleggers verder uit en publiceerde zij een boek over het financiële beleid van Nederland tijdens de opstand tegen Spanje.³² Ook Wantje Fritschy hield zich zowel met de centrale overheid als de provincie bezig. Het door haar

27. Blok, 'Stadsfinanciën onder de Republiek'; E. Lousse, 'Het ontstaan van de middel-eeuwse studentencolleges. Schrijvers en methoden', in: *Historisch Tijdschrift* 14 (1935) 201-243, aldaar 231; T.S. Jansma, 'De voorgeschiedenis van de instructie voor het Hof van Holland (1462)', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1934) 444-453; P.A. Meilink, 'Dagvaarten van de Staten-Generaal, 1427-1477', in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden* 7 (1950) 198-212, aldaar 201; A. Hallema, 'Bredasche toestandten blijkens de stadsrekeningen van 1577', in: *Sinte Geertruydsbronnen* 10 (1933) 83-93.

28. W. Jappe Alberts, 'Verslag betreffende de eventuele uitgave der stadsrekeningen van Arnhem', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 51 (1951) 26-38; Idem, 'Bijdrage tot de geschiedenis der accijnzen in Arnhem in de Middeleeuwen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 64 (1951) 333-348.

29. Voor Deventer: het werk van De Meyer, onder meer 'De menselijke taal van stadsrekeningen'; voor Gelderse steden: Remi van Schaik, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen (1350-1550)* (Hilversum 1987); W.J. Koppers, *De stadsrekeningen van Geldern 1386-1423: inleiding, teksteditie, indices* (Amsterdam 1992); De Groot, *Venle/Venlo* is een bronnenpublicatie met een zeer uitvoerige institutionele analyse.

30. Marsilje, *Het financiële beleid*.

31. James D. Tracy, *A financial revolution in the Habsburg Netherlands. Renten and renteniers in the County of Holland, 1515-1565* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1985).

32. Marjolein 't Hart, *The making of the bourgeois state. War, politics and finances during the Dutch Revolt* (Manchester 1993); Marjolein 't Hart, 'Public loans and lenders in the seventeenth century Netherlands', in: *Economic and Social History in the Netherlands* 1 (1989) 119-140.

geïnitieerde project van de gewestelijke financiën maakte de rekeningen van de provincies Drenthe, Overijssel, Groningen, Holland en binnenkort ook Utrecht voor iedereen inzichtelijk.³³

Het werk van Tracy, 'T Hart en Fritschy was niet alleen van belang voor de nationale geschiedenis, want met hun onderzoek namen zij actief deel aan internationale debatten over financieel beleid van overheden, staatsvorming en politieke machtsverhoudingen in vroegmodern Europa. Daardoor stimuleerden hun studies ook het onderzoek naar de financiën van vroegmoderne steden, omdat de Habsburgse vorsten en de Staten Generaal financieel afhankelijk waren van de belastingen en leningen die vooral door de steden en provincie werden opgebracht. Het was juist de interesse in deze relaties die een nieuwe belangstelling wekte voor het onderzoek naar stadsrekeningen en stedelijke financiën.

Die belangstelling uitte zich onder meer in een Vlaams-Nederlands project dat in 1999 van start ging, onder leiding van Marc Boone (Gent), Karel Davids (Amsterdam) en Paul Janssens (Brussel). Uitgangspunt was de vergelijking tussen de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stadsfinanciën in de zuidelijke en noordelijke Nederlanden. De focus lag bij de financiële verhoudingen tussen overheden, stadsbesturen en burgers met betrekking tot het geld van de stad. Het resultaat was een reeks publicaties die het onderzoek naar stadsfinanciën weer prominent op de onderzoeksagenda plaatsten.³⁴

De institutioneel-beleidsmatige benadering en het sociaal-politieke perspectief

De eerste benadering die wij in deze inleiding willen bespreken kent ook de langste traditie: de institutioneel-beleidsmatige benadering. Zowel Espinas als Van Werveke beperkte zich immers niet tot een pure beschrijving van de verschillende instituties; ook analyseerden zij de aanwezige beleidsruimte voor de stedelijke bestuurders. Bovendien domineerde deze benadering in de congresbundels die door het *Gemeentekrediet* werden gefinancierd.

33. J.M.F. Fritschy, *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek: Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801)* (Den Haag 1988). Voor de gewestelijke financiën, zie onder meer R. Liesker en W. Fritschy, *Gewestelijke financiën van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Holland 1572-1795* (Den Haag 2004).

34. Marc Boone, Karel Davids en Paul Janssens (eds.), *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries)* (Turnhout 2003); Manon van der Heijden, 'State formation and urban finances in sixteenth and seventeenth-century Holland', in: *Journal of Urban History* 32 (2006) 429-450; Manon van der Heijden, *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006).

De eerste *Gemeentekrediet* congresbundel (gebaseerd op de conferentie te Blankenberge in 1962) verscheen in 1964. Veel bijdragen waren nog sterk historiografisch en verkennend gericht. Dankzij het internationale karakter van de congressen kon de discussie profiteren van een vergelijkende opzet. Het centrale punt van onderzoek was de invloed van het centraliseringstreven van de Bourgondische landsheren in de Nederlanden vanaf de dertiende tot in de zestiende eeuw. Met de studie van Van Werveke over Gent als uitgangspunt onderzocht Prevenier de bevoegdheden van de stedelijke financiële beheerders in Vlaanderen. Hij signaleerde dat stadsbesturen tot in de dertiende eeuw praktisch geen verantwoording aflegden voor hun stedelijke financiële beleid. Daarin kwam verandering toen Filips de Stoute (1363-1404) bepaalde dat de magistraten hun stadsrekeningen moesten overleggen. De Roover constateerde eveneens dat als gevolg van de centralisatiepolitiek de stadsrekeningen van Brugge vanaf het begin van de veertiende eeuw werden gecontroleerd. Hoewel ook Frans Blockmans de bevindingen van Prevenier en De Roover ondersteunde, meende hij dat de centralisatie van de financiële controle van een vroegere datum was.³⁵ De discussies stimuleerden vakgenoten om toch vooral ook stadsfinanciën in allerlei studies te betrekken.³⁶ De bundels die in de *Gemeentekrediet* reeks volgden, behandelden thema's als belastingheffing in stad en staat en de ontwikkeling van de overheidsfinanciën op lokaal, regionaal en op nationaal niveau in de achttiende en negentiende eeuw.³⁷ Steeds duidelijker werd dat stadsfinanciën niet bestudeerd konden worden zonder rekening te houden met staatsvormingsprocessen.³⁸

35. *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVe siècle. Financiën en boekhouding der steden van XIIIe tot de XVe eeuw* (Brussel 1964), met de bijdragen van Walter Prevenier, 'Quelques aspects des comptes communaux en Flandre au Moyen âge', 111-145 ; R. de Roover, 'Les comptes communaux et la comptabilité communale à Bruges au XVIe siècle', 86-102 ; F. Blockmans, 'Le contrôle par le Prince des comptes urbaines en Flandre et en Brabant au moyen âge', 287-330.

36. Zie bijvoorbeeld R. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden* (Brugge 1965) en D. Clauzel, *Finance et politique à Lille pendant la période bourguignonne* (Duinkerken 1982).

37. *L'impôt dans le cadre de la ville et l'état. De belasting in het raam van stad en staat* (Brussel 1966); *Finances publiques d'ancien régime: finances publiques contemporaines en Belgique de 1740 à 1860, processus du mutation, continuités et ruptures/ Overheidsfinanciën ancien régime – hedendaagse overheidsfinanciën in België van 1740 tot 1860, mutatieproces, cotinuiteit en onderbrekingen* (Brussel 1975).

38. Zie ook J.P. Peeters, *De financiën van de kleine en secundaire steden in Brabant van de 12de tot het midden der 16de eeuw: het voorbeeld van Diest, Nijvel, Tienen, Zoutleeuw, Vilvoorde, Aarschot, Zichem, Geldenaken, Halen, Hannuit, Landen en Gemblours. Deel 1-3* (Antwerpen 1980), 470 en verder, waar de auteur uitvoerig aandacht besteedt aan de vorstelijke macht. Zie ook:

De institutioneel-beleidsmatige benadering kreeg een sterk sociaal-politiek accent door internationale debatten over staatsvormingsprocessen. De stimulant kwam in eerste instantie vanuit Frankrijk, met de colloquia die door het Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) werden georganiseerd.³⁹ Een sleutelpositie nam Wim Blockmans in, die uitstekende contacten onderhield zowel met het CNRS als met de Amerikaanse socioloog Charles Tilly. Samen met de laatste gaf hij een themanummer in 1989 van *Theory and Society* uit, een *Special Issue on Cities and States in Europe, 1000-1800*, waarin de verhouding tussen stad en staat in een reeks Europese landen werd bestudeerd.⁴⁰ Tilly zou vervolgens de invloed van de steden op staatsvormingsprocessen gaan uitwerken in zijn *Coercion, capital and European states* (1990). Het staatsvormingsproces werd daarin gezien als resultaat van onderhandelingen tussen de belangrijkste stedelijke en landelijke elites aan de ene kant en de vorst aan de andere kant. Volgens de auteur versterkten de grote autonome, commerciële centra het element van *capital* in de staat ten koste van het element *coercion*, met als gevolg dat de staat als geheel een minder bureaucratisch en dwangmatig karakter kreeg, in ieder geval in die landen die tamelijk tot zeer geürbaniseerd waren. De centralisatiewens van vorsten, gedreven door de noodzaak van oorlogen, ging echter regelmatig in tegen de onafhankelijke politiek van steden. In ruil voor financiële en politieke steun (*bargaining*) bedongen steden daarom privileges die hun autonomie vergroten en hun economische positie versterkten.⁴¹

Het werk van Boone over de Gentse stadsfinanciën (1990) sloot bij deze discussies aan. In zijn werk staan de gevolgen van het centraliseringproces

W. Mertens, 'Het ontstaan van een stedelijke financiële autonomie te Mechelen tussen 1250 en 1311. Mechelen tussen hertog en prins-bisschop', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs (eds.), *De heerlijke stad: achtste colloquium 'de Brabantse stad'* (Assen en Maastricht 1988) 33-46.

39. J-Ph. Genet en M. le Mené (eds.), *Genèse de l'état moderne. Prélèvement et redistribution, actes du colloque de Fontevraud 1984* (Parijs 1987) en N. Bulst en J.-Ph. Genet (eds.), *La ville, la bourgeoisie et la genèse de l'état moderne (XIIe-XVIIIe siècles). Actes du colloque de Bielefeld 1985* (Parijs 1988). De CNRS-colloquia werden gevolgd door een serie conferenties van de European Science Foundation in de jaren 1990, onder de titel 'The Origins of the Modern State in Europe, 13th-18th centuries' waarbij Wim Blockmans een sleutelrol vervulde. Net als bij de CNRS-colloquia was dit een platform waar op intensieve wijze theorievorming en empirische studies werden uitgewisseld. In het kader van de ESF-conferenties verscheen een aantal bundels, waarvan we hier vooral Richard Bonney (ed.), *Economic systems and state finance* (Oxford 1995) moeten noemen.

40. *Theory and Society* 18:5 (1989) 563-758. De bijdragen werden aangevuld met een aantal nieuwe essays en verschenen in bijgewerkte versie in de bundel: Charles Tilly en Wim P. Blockmans (eds.), *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800* (Boulder, Colorado 1994).

41. Charles Tilly, *Coercion, capital and European States, A.D. 990-1990* (Oxford 1990).

Afb. 1 De Habsburgse vorst Karel V (1531). De financiële autonomie van de steden in de Nederlanden werd in de vijftiende en zestiende eeuw bedreigd door de centraliseringspolitiek van de Bourgondische en Habsburgse vorsten (Rijksmuseum Catharijneconvent Utrecht).

voor de financiële autonomie van Gent tijdens de periode 1384-1453 centraal. Om de lokale machtsstructuren te achterhalen maakte hij naast de stadsrekeningen ook gebruik van prosopografisch materiaal. Uit zijn onderzoek bleek dat de interne machtsbalans in de stad sterk werd beïnvloed door de politiek van de Bourgondische vorsten. Daarnaast resulteerde de centralisering in een behoorlijke toename van de fiscale druk op de Gentse bevolking.⁴²

In een overzicht waarin hij de institutionele ontwikkeling van stadsrekeningen analyseerde liet Remi van Schaik zien dat de invloed van de vorst per regio sterk kon verschillen, ook al ging het soms om dezelfde landsheer. Zo hoefden Hollandse en Gelderse steden nauwelijks hun stadsrekeningen ter controle voor te leggen, dit in tegenstelling tot de meeste steden in Vlaanderen. Brabant neigde meer naar het ‘Hollandse’ model. In Brabant volgden alleen Mechelen en Antwerpen weer het ‘Vlaamse’ patroon.⁴³ Uiteraard leidde dit soort onderlinge verschillen tot veelvuldige twisten. Zo bestreed de Raad van State in het tijdvak van de Republiek het recht van Den Bosch om stedelijke accijnzen te heffen.⁴⁴

De Tilly-Blockmans these werd onlangs nog getoetst door Manon van der Heijden in een artikel over Dordrecht. In de zestiende en zeventiende eeuw profiteerden stad en overheid beide van de onderhandelingen: in ruil voor financiële steun ontving Dordrecht namelijk tal van profijtelijke handelsvoordelen. Daarnaast bleek het staatsvormingsproces in de Noordelijke Nederlanden twee kanten te hebben. De stad verloor een deel van zijn autonomie doordat de provincie zijn zeggenschap over de stedelijke middelen wist te vergroten, maar de toename van belastingen betekende tegelijkertijd meer beleidsruimte voor de stadsbestuurders.⁴⁵

Naast het Tilly-Blockmans debat hebben onderzoekers ook andere theorieën gebruikt om bureaucratiseringsprocessen met behulp van stadsfinanciën te duiden. Het meest uitvoerig in dit opzicht is het werk van Pieter Wagenaar die de vroegmoderne ontwikkeling in de Haagse financiën analyseerde met behulp van Webers ideaaltype voor bestuur. Weber had namelijk een aantal

42. Boone, *Geld en macht*, 210; Idem, *Gent en de Bourgondische hertogen ca. 1384-ca.1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces* (Brussel 1990) 160.

43. Remi van Schaik, ‘Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen in de Nederlanden’, in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 133 (1996) 144-162, aldaar 157-161. Voor een studie die vanuit de optiek van de vorst vertrekt, maar die ook de stedelijke financiële autonomie raakt, J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum 1993) aldaar 249-252.

44. B.C.M. Jacobs, ‘Eene saecke gehorende tot de domestique huijshoudingen ende politie. Stadsaccijnzen in 's-Hertogenbosch in hertogelijke en Staatse tijd’, in: J. Th. de Smidt e.a. (eds.), *Fiscaliteit in Nederland. 50 Jaar Belastingmuseum “Prof. Dr. Van der Poel”* (Zutphen 1987) 67-78, aldaar 71.

45. Van der Heijden, ‘State formation and urban finances’, 429-450.

kenmerken opgesteld aan de hand waarvan het bureaucratische gehalte van een ambtelijk apparaat kon worden onderzocht. Den Haag was bij uitstek geschikt om Webers model te toetsen door de nabijheid van allerlei centrale overheidsorganen en de speciale positie van de residentie. In deze bundeling van bestuurscolleges onderzocht hij de professionalisering van verschillende functionarissen. Daarnaast concludeerde hij ook, dat de toenemende belastingdruk en de uitbreiding van het takenpakket van de lokale overheid deels pasten in de plateautheorie van Alan Peacock en Jack Wiseman. Volgens dit model groeiden de overheidsuitgaven voortdurend, maar nogal ongelijkmatig. Tijdens oorlogen nam de belastingdruk toe, na elke oorlog daalde deze weer, maar bleef altijd hoger dan het vooroorlogse niveau.⁴⁶

In de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw kreeg de bestuuring van de stedelijke financiën in het buitenland nieuwe impulsen, vooral in Groot-Brittannië, Duitsland en de Verenigde Staten. Daar richtten de onderzoekers zich vooral op het uitgavenpatroon van de stedelijke overheid in de tweede helft van de negentiende eeuw, een tijdvak waarin het aantal taken van het lokale bestuur op het gebied van infrastructuur, onderwijs en armenzorg zich snel uitbreidde.⁴⁷ Deze nieuwe taken leidden vooral in Groot-Brittannië tot grote fiscale problemen, omdat de steden daar – met traditioneel veel minder stedelijke autonomie dan die in de Lage Landen – nauwelijks over eigen middelen konden beschikken. Pas aan het begin van de twintigste eeuw kregen de steden daar substantiële financiële ondersteuning van de staat.⁴⁸

In de Lage Landen week de situatie van de lokale financiën duidelijk af van het Britse model. Wel kwamen de Nederlandse steden in grote problemen toen, onder druk van het nationale debat om het armoedeprobleem op te lossen, de rijke stedelijke accijnzen in 1865 werden afgeschaft. De steden kregen

46. F.P. Wagenaar, *“Dat de regering niet en bestaet by het corpus van de Magistraet van Den Hage alleen”*. *De sociëteit van 's-Gravenhage (1587-1802). Een onderzoek naar bureaucratisering* (Leiden 1997), 230 en verder.

47. Algemeen over de uitbreiding van het takenpakket van gemeentes in Nederland: Jan van den Noort, *Ongemerkt aan zijne finantie ontwassen. Een model voor de analyse van het toenemend aantal gemeentelijke taken* (Rotterdam 1986), webversie 2006: <http://www.steden-geschiedenis.nl/Downloads/1986/Ongemerkt.pdf>. (18 juli 2006).

48. Voor voorbeelden van de vroegmoderne financiën in Engelse steden, die afweken van het patroon van de geurbaniseerde regio's op het continent aangezien de autonomie veel geringer ontwikkeld was, zie Ian W. Archer, 'The burden of taxation on sixteenth-century London', in: *Historical Journal* 44 (2001) 599-627 en de 'Introduction' van John Webb in Idem (ed.), *The town finances of Elizabethan Ipswich: select treasurers' and chamberlains' accounts* (Woodbridge 1996). In de Britse kolonies werd het Engelse model van lokale financiën aanvankelijk overgenomen: zie bijvoorbeeld Bruce C. Daniels, 'Connecticut's villages become mature towns: the complexity of local institutions', in: *William and Mary Quarterly* 34 (1977) 83-103, aldaar 99-100; zie voor een voorstadje van Boston, Alice John Vandermeulen,

echter al snel steun met subsidies van het Rijk om de toenemende uitgaven op lokaal niveau te kunnen financieren.⁴⁹ In veel andere landen, zoals in Frankrijk, zou deze ruil (afschaffen van veel plaatselijke belastingen en vervanging door een rijksbijdrage) pas in de twintigste eeuw plaatsvinden.⁵⁰ René van der Voort beschreef dit proces uitvoerig voor Nederland in zijn proefschrift over de overheidsfinanciën in de negentiende eeuw waarbij hij tevens een mooi internationaal vergelijkend perspectief toepaste. Volgens hem was de stedelijke financiële autonomie in Nederland nog steeds opmerkelijk groot, veel groter dan die in het buitenland.⁵¹ Een van de kenmerkende aspecten was dat gemeentes zelf nog steeds op zoek gingen naar aanvullende middelen.⁵² Die groeiende behoefte aan steeds meer heffingen en belastingen plaatste hij in een theoretisch kader, waarbij Van der Voort de al eerder genoemde plateau-theorie van Peacock en Wiseman toetste, samen met de ‘Gesetz der wachsenden Ausdehnung der Staatstätigkeiten’ van Adolph Wagner. De laatste ging de historiografie in als ‘Wagner’s Law’: met de steeds toenemende complexiteit van de westerse samenlevingen kwamen er steeds meer taken bij de overheid (ook de lokale overheid) te liggen. Peacock en Wiseman formuleerden eigen-

‘Wellesley, a case history in New England town finance’, in: *The Journal of Finance* 7 (1952) 614-615. Voor de problematiek in de negentiende eeuw zie Anthony Sutcliffe, ‘In search of the urban variable: Britain in the later nineteenth century’, in: Derek Fraser en Anthony Sutcliffe (eds.), *The pursuit of urban history* (Londen 1983) 234-263, aldaar 261; Robert Millward en Sally Sheard, ‘The urban fiscal problem, 1870-1914: government expenditure and finance in England and Wales’, in: *The Economic History Review* 48 (1995) 501-535, aldaar 501; voor de VS in de negentiende eeuw, zie John B. Legler, Richard Sylla en John J. Wallis, ‘US city finances and the growth of government, 1850-1902’, in: *Journal of Economic History* 48 (1988) 347-356, aldaar 350.

49. F.S. van Nierop, *Amsterdams financiën* (Amsterdam 1905); H.L. Klaassen e.a., *Leiden leed geleden? De financiële verhouding tussen gemeenten en Rijk, toegespitst op een gewezen artikel 12-gemeente* (Rotterdam 1992); zie over Leiden ook Herman Amptmeijer en Cor Smit, ‘Onzalige partijschappen: bestuur en politiek’, in: Boudien de Vries (ed.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 3 1795-1896* (Leiden 2004) 110-135, aldaar 126-128. Voor een ander historisch overzicht van een artikel-12 gemeente (die dus onder curatele van het Rijk stond), Amsterdam in 1975: Eric Slot, *Vijf gulden eeuwen. Momenten uit 500 jaar gemeente-financiën* (Amsterdam 1990) 94 en verder.

50. Jean-Luc Pinol, ‘Villes riches, villes pauvres: les finances municipales de l’entre-deux-guerres’, in: *Vingtième Siècle* 64 (1999) 67-82.

51. R.H. van der Voort, *Overheidsbeleid en overheidsfinanciën in Nederland 1850-1913* (Amsterdam 1994) 183-187.

52. Voorbeelden zijn de hondenbelasting en de forensenbelasting: J.G.S.J. van Maarseveen, ‘Gemeentelijke belastingen in de twintigste eeuw’, in: W. Fritschy, J.K.T. Postma en J. Roelevink (eds.), *Doel en middel. Aspecten van financieel overheidsbeleid in de Nederlanden van de zestiende eeuw tot heden* (Amsterdam 1995) 167-196. Zie ook Ronald Lagerweij, ‘De geschiedenis van de parkeerbelastingen’, in: Tom Pfeil e.a. (eds.), *Steden en dorpen in last. Historische aspecten van lokale belastingen en financiën* (Amsterdam 1999) 183-222.

lijk een verfijning op 'Wagner's Law': de overheidsuitgaven namen inderdaad toe, maar door oorlogen was deze stijging sprongsgewijs – na elke oorlog kwamen belastingen en heffingen steeds op een hoger 'plateau' dan voor de oorlog terecht.⁵³

Economische benaderingen: conjunctuur, levensstandaard, economische politiek en publieke werken

Bij de tweede benadering, die zich voornamelijk richt op economische aspecten, moeten we vooral wijzen op het al eerder genoemde werk van Van Uytven over de Leuvense stadsfinanciën tussen 1100 en 1572. Zo constateerde hij dat er een sterke relatie bestond tussen het financiële beheer van het stadsbestuur en de economische ontwikkeling van Leuven. De opkomst van markten en handel vanaf de dertiende eeuw stimuleerde de stedelijke overheid om nieuwe instellingen op te zetten. Andersom zouden de zware druk van de accijnzen (indirecte belastingen) en stedelijke schulden het economische handelen van de Leuvenaren ernstig hebben belemmerd.⁵⁴

Van Uytven wees ook op het belangrijke aspect van de stedelijke muntpolitiek. Regelmatig gingen inkomsten verloren doordat er met slechte munt werd betaald, of schuldeisers verlangden betaling in een munt die men toevallig niet in kas had. Dan moesten de ambtenaren kosten maken bij bankiers in de stad die dergelijke munten wel konden leveren.⁵⁵ Denis Clauzel pakte de studie naar lonen, prijzen en muntgebruik op een inventieve manier aan. Hij keek naar de prijzen die de schepenen betaalden voor de gouden voorwerpen die zij aan hooggeplaatste personen presenteerden. Zo wist hij de inflatie op het spoor te komen in Vlaanderen, in de late middeleeuwen.⁵⁶ Zijn methode, met al die reeksen van stadsrekeningen, is echter vooralsnog zeer tijdrovend. Nu

53. Van den Noort, *Ongemerkt*, 11, 15; voor een toetsing van deze theorieën op Engeland, Frankrijk en Duitsland: Thomas Köster, *Die Entwicklung kommunaler Finanzsysteme am Beispiel Grossbritanniens, Frankreichs und Deutschlands 1790-1980* (Berlin 1984).

54. Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie*, 466-467.

55. Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie*, 71; zie ook G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, 'Wel en wee van Gelres geld. Munten en muntkoersen in de 14de en 15de eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 71 (1980) 19-49, aldaar 22; J. Baerten, 'Villes et monnaie dans le duché de Brabant (xiie et xive siècles)', in: *De Brabantse Stad. Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en omgeving* (Leuven 1965) 7-22.

56. Denis Clauzel, 'Comptabilités urbaines et histoire monétaire (1384-1482)', in: *Revue du Nord* 63 (1981) 357-376, aldaar 366. Ook Marsilje, *Het financiële beleid van Leiden*, 153-157, 312 bestudeerde de waardeschommelingen van de Hollandse zilvermunt.

steeds meer archieven hun bronnen digitaal gaan aanbieden zullen waarschijnlijk ook de mogelijkheden voor dergelijk onderzoek toenemen.⁵⁷

In de jaren zeventig bestudeerden historici in navolging van Van Uytven de economische ontwikkelingen aan de hand van stadsrekeningen. Jan Goris concludeerde voor het Brabantse Herentals in de zeventiende en achttiende eeuw dat dit kleine plaatsje gebukt ging onder de enorme uitgaven voor het lokale garnizoen. De schuldenlast nam voortdurend toe, wat nadelige gevolgen had voor de lokale economie.⁵⁸ Stedelijke schulden vormden ook bij andere steden en stadjes een groot en terugkerend probleem. Brekelmans inventariseerde de oplossingen die het achttiende-eeuwse Breda bedacht om van haar schulden af te komen. Leningen en invoeringen van nieuwe belastingen bleken niet de beoogde bezuinigingen op te leveren. De enige mogelijkheid die overbleef, was een verlaging van het interestpercentage op het uitstaande kapitaal.⁵⁹ In een overzicht van verschillende strategieën bij het stedelijk financieel beleid gaf Peter Stabel aan dat een zware rentelast slechts mogelijk was voor die steden met een zekere mate aan economisch potentieel en behoorlijke infrastructuur. Vanwege de smalle economische basis hadden kleinere stadjes daarom altijd een voorkeur om schulden zo snel mogelijk terug te betalen en om de rentepercentages te verlagen.⁶⁰ Grotere steden waren wel in staat om een omvangrijke schuldenlast op een relatief veilige manier te financieren. Dat zou bovendien gunstige gevolgen hebben voor de steeds groeiende aantallen renteniers (zie hierna bij de sociaal-economische benadering).

57. Dergelijke plannen bestaan er voor de stadsrekeningen in het Gemeentearchief van Amsterdam. Voor het nut van digitaliseringsprocessen in stadsrekeningen, zie E.W.F. van den Elzen en G.M. de Meyer, 'De middeleeuwen en de microcomputer: een poging om informatie uit stadsrekeningen automatisch toegankelijk te maken', in: Gerard Rooijackers (ed.), *Trend of toekomst: het gebruik van de computer in de geschiedwetenschap* (Nijmegen 1985) 31-44; G.M. de Meyer en E.W.F. van der Elzen, 'Zur elektronischen Auswertung dokumentarische Quellen. Ein Vorschlag', in: *Hänsische Geschichtsblätter* 99 (1981) 90-97. Er bestaat al een gedigitaliseerd bestand betreffende de inkomsten van accijnzen van een groot aantal steden, aangemaakt door Richard Unger: <http://www.iisg.nl/hpw/beer.php> (19 juli 2006).

58. J.M. Goris, 'Stadsfinanciën te Herentals tijdens de 17de en 18de eeuw. Enkele algemene beschouwingen', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis* 59 (1976) 3-24, aldaar 6-7. Voor twee andere, meer recente werken die de gevolgen van stedelijke garnizoenen voor stadsfinanciën bekijken, zie Beatrix Jacobs en Regina Sprenger, 'Plaatselijke belastingen in het Staats-Brabantse Grave en het Hollandse Heusden; een vergelijking', in: Tom Pfeil e.a. (eds.), *Steden en dorpen in last. Historische aspecten van lokale belastingen en financiën* (Amsterdam 1999) 75-98 en Griet Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming. De grenssteden Gorinchem en Doesburg tijdens de geboorte-eeuw van de Republiek (1570-1680)* (Amsterdam 2006).

59. F.A. Brekelmans, 'De Bredase stadsfinanciën in de achttiende eeuw', in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'* 27 (1974) 124-150.

60. Stabel, 'De tering naar de nering', 58-60. Zie voor een studie naar de negatieve effecten van de zware oorlogsschulden op stadsstaat Florence: Anthony Molho, *Florentine public finances in the early Renaissance, 1400-1433* (Cambridge, Mass. 1971), aldaar 125-152.

P. Nagtegaal besprak het verband tussen de stadsfinanciën en economische conjunctuur aan de hand van Leidse gegevens tijdens de periode 1620-1720.⁶¹ Op basis van de accijnsopbrengsten concludeerde hij dat de stedelijke financiën een mooie afspiegeling vormden van de economische ontwikkelingen in de stad.⁶² In plaats van te kijken naar productiecijfers van de textielindustrie, die volgens hem toch geen juist inzicht gaven van het conjunctuurverloop van de stad als geheel, stelde Nagtegaal voor om de aantallen trek-schuitreizigers uit de stadsrekeningen te gebruiken. Op die manier kwam hij tot een vrij nauwkeurige bepaling van een conjuncturele omslag in de jaren zestig van de zeventiende eeuw. Met behulp van een veelvoud aan gegevens uit de stadsrekeningen wist ook Johan Dambruyne het traditionele beeld van de Gentse economie in de zestiende eeuw bij te stellen. Veel nauwkeuriger dan met andere methodes wist hij het verval en de opmerkelijk snelle heropleving te dateren en te beschrijven.⁶³ Ook andere auteurs gebruikten data uit stadsrekeningen om de ontwikkelingen van de handel en migratie te duiden.⁶⁴

In de jaren zeventig bloeide ook het debat over de levensstandaard op. Het nut van de stadsrekeningen in dit opzicht was door de Fransman Robert Laurent al in 1956 op de agenda geplaatst. Hij wees op de mogelijkheden om reeksen van accijnsinkomsten te gebruiken om de consumptie van de bevolking te analyseren. In navolging van Laurent publiceerden Chris Vandembroeke, Catharina Lis en Hugo Soly studies over de levensstandaard in Gent en Antwerpen waarin zij aantoonde dat deze sterk achteruitging in het begin van de negentiende eeuw.⁶⁵ De *octrois* (accijnzen op eerste levensbehoef-

61. P. Nagtegaal, 'Stadsfinanciën en stedelijke economie. Invloed van de conjunctuur op de Leidse stadsfinanciën 1620-1720', in: *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek* 52 (1989) 96-147.

62. Vergelijkbare analyses werden ook in het buitenland verricht, bijvoorbeeld door Josef Rosen, 'Prices and public finance in Basle, 1360-1535', in: *The Economic History Review* 25 (1972) 1-17.

63. Johan Dambruyne, *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief* (Gent 2001) 33, 65, 79, 313, 346-347.

64. J. Verbeemen, 'Immigratie te Antwerpen', in: *De Brabantse Stad. Mededelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring voor Leuven en Omgeving* (Leuven 1965) 81-100; Arie van der Schoor, 'Burgers uit Bohemen: enkele aspecten van migratie naar Rotterdam in de achttiende eeuw op basis van de poorterboeken', in: Paul van der Laar (ed.), *Vier eeuwen migratie. Bestemming Rotterdam* (Rotterdam 1998) 106-123; Hubert Nusteling, 'Het stapelrecht beknót, de zeehandel ingeperkt', in: Willem Frijhoff, Hubert Nusteling en Marijke Spies (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum 1998) 130-148; Idem, 'Strijd om de binnenvaart', in: *Ibidem*, 149-169; Bruno Blondé, *Het Brabantse stedelijke netwerk (ca. 1750 - ca. 1790)* (Brussel 1999), 322.

65. R. Laurent, 'Une source: les archives d'octroi', in: *Annales ESC* 11 (1956) 197-204; Chris Vandembroeke, 'Voedingstoestanden te Gent in de eerste helft van de negentiende eeuw', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 4 (1973) 109-169; Idem, 'Kwantitatieve en

ten) die de steden onder Napoleon hadden mogen invoeren bleken al snel een enorm rijke bron voor de stadsbestuurders. Ook voor historici was dit prachtig materiaal om de sociaal-economische positie van de lagere bevolkingsgroepen te analyseren. Het gebruik ervan was echter niet onproblematisch: Yves Segers maakte alternatieve berekeningen waardoor hij op een minder pessimistische visie op de Vlaamse levensstandaard uitkwam.⁶⁶ In het noorden gebruikten Ad Knotter en Hans Muskee opbrengsten van stedelijke accijnzen in hun studie naar de ontwikkelingen in de levensstandaard in Amsterdam.⁶⁷

Dit soort onderzoek blijkt echter vooral geschikt voor de negentiende eeuw. Voor eerdere periodes zijn de opbrengsten van de accijnzen minder geschikt om als bron te dienen voor consumptieberekeningen. Soms zijn de bedragen in de stadsrekening netto, na aftrek van kosten; soms zijn het sommen die belastingpachters aan de stad afdroegen, terwijl winst of verlies voor rekening van de pachters was, soms werden de opbrengsten van de accijnzen op de dure biersoorten samengevoegd met die op de goedkoopste. Wel is het mogelijk om met stadsrekeningen een indicatie te krijgen van toe- of afname van de fiscale druk. Voor de *Geschiedenis van de stad Dordrecht* construeerde Hubert Nusteling een overzicht van de economische ontwikkeling, de welvaartsverdeling en de koopkracht voor de vroegmoderne periode, gebaseerd op een inventief onderzoek van de stadsrekeningen.⁶⁸ Stadsrekeningen zijn voorts ook te gebruiken om de economische positie van een speciale groepering te traceren: de

kwalitatieve aspecten van het vleesverbruik in Vlaanderen', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 31 (1983) 221-257; C. Lis en H. Soly, 'Food consumption in Anwerp between 1807 en 1859. A contribution to the standard of living debate', in: *Economic History Review* 30 (1977) 460-486.

66. Yves Segers, 'Een omstreden verbruiksbelasting: de stedelijke octrooien in België (1799-1860)', in: *Revue Belge d'Histoire Contemporaine* 4 (2000) 325-369; *Idem*, 'Oysters and rye bread: polarising living standards in Flanders, 1800-1860', in: *European Review of Economic History* 3 (2001) 301-336.

67. Ad Knotter, 'De archieven met betrekking tot de stedelijke financiën als bron. Plaatselijke accijnzen in Amsterdam 1815-1855', in: *Nederlands Archiefblad* 91 (1987) 230-242, aldaar 239; Ad Knotter en Hans Muskee, 'Conjunctuur en levensstandaard in Amsterdam 1815-1855', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 12 (1986). Zie ook N.J.P.M. Bos en R.C.J. van Maanen, *Fiscale bronnen: structuur en onderzoeksmogelijkheden* (Zutphen 1993) 39-41. Voor de gevolgen van de stedelijke financiële politiek voor de welvaartsverdeling in de stad: René van der Voort, 'Gemeentelijke financiën 1850-1913', in: Tom Pfeil e.a. (eds.), *Steden en dorpen in last. Historische aspecten van lokale belastingen en financiën* (Amsterdam 1999) 141-156, aldaar 150-152.

68. Hubert Nusteling, 'De stadsfinanciën: maatstaf van welvaart', in: Willem Frijhoff, Hubert Nusteling en Marijke Spies (eds.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* (Hilversum 1998) 117-129, met name 122-123.

bouwwakkers.⁶⁹ Vergelijkingen van stadsrekeningen uit verschillende steden kunnen dienstbaar zijn om de koopkracht tussen steden te vergelijken en om de loonontwikkeling voor vergelijkbare arbeid (bijvoorbeeld het schoonmaken van een gracht) te analyseren.⁷⁰

Een ander aspect dat onder de economische benadering valt betreft de economische politiek, het beheer van infrastructurele werken en de openbare ruimte in de stad. Op dit gebied is er weer een duidelijke voorsprong merkbaar bij de zuiderburen. Jean-Pierre Sosson publiceerde bijvoorbeeld een uitvoerige studie naar publieke werken van Brugge.⁷¹ Een van de *Gemeentekrediet* bundels (1984) zou vervolgens specifiek aandacht geven aan dergelijke uitgaven van de stedelijke besturen, met bijdragen van onder meer Raymond Van Uytven over Leuven, Etienne Hélin over Luik, Marc Boone over Gent, Denis Morsa over Huy, Jean-Pierre Sosson over Brugge, Ieper en Damme, Christiane Piérard over Bergen/Mons en Jean-Paul Peeters over een aantal Brabantse steden. Weer maakten zij overvloedig gebruik van gegevens uit stadsrekeningen.⁷² In dat opzicht is te hopen dat de Noord-Nederlandse collegae ook meer aandacht aan deze bronnen zullen geven.⁷³

De sociaal-economische benadering: de stad en haar burgers

Het werk van Van Uytven bevorderde ook een meer sociale interpretatie van de stadsrekeningen-studies. Onder meer wees hij op het groeiende aantal arme

69. G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, 'Deventer stadsrekeningen als bron', in: *Spiegel Historiae* 15:1 (1980) 39-43; A Vandewalle, 'De oudste stadsrekeningen van Brugge. Bij een nieuwe editie', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis* 133 (1996) 139-143, aldaar 142-143.

70. E. Scholliers, 'Le pouvoir d'achat dans les Pays-Bas au xve siècle', in: *Album aangeboden aan Charles Verlinden ter gelegenheid van zijn dertig jaar professoraat = Album offert à etc.* (Gent 1975) 305-330; W.J. Koppers en R.W.M. van Schaik, 'Levenstandaard en stedelijke economie in Zutphen in de 15de en 16de eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 72 (1981) 1-45; G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, 'Wel en wee van Gelres geld. Munten en muntkoersen in de 14de en 15de eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 71 (1980) 19-49, aldaar 25; L. de Leeuw, 'De vroegste stadsrekeningen van Arnhem (1353-1417). Een bronnenkritische beschouwing op basis van de stedelijke inkomsten', in: *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 74 (1983) 50-72, aldaar 67.

71. Jean-Pierre Sosson, *Les travaux publics de la ville de Bruges: XIVE-XVE siècles* (Brussel 1977).

72. *L'initiative publique des communes en Belgique. Fondements historiques (Ancien Régime)/ Het openbaar initiatief van de gemeenten in België. Historische grondslagen* (Brussel 1984).

73. Marjolein 't Hart, 'The glorious city: monumentalism and public space in seventeenth-century Amsterdam', in: Patrick O'Brien, Derek Keene, Herman Van der Wee en Marjolein 't Hart (eds.), *Urban achievement in early modern Europe. Golden Ages in Antwerp, Amsterdam and London* (Cambridge 2001) 128-150, gebruikte al wel stadsrekeningen om de ontwikkeling van publieke werken in Amsterdam te duiden.

haardsteden en de opkomst van een groep nieuwe geprivilegieerden.⁷⁴ Terwijl onderzoekers in het buitenland (vooral diegenen die zich met Italië bezighielden) de ongelijkheid van de belastingdruk juist zochten in de verschillen tussen (grote) stad en (het omringende) platteland,⁷⁵ zouden de historici in de Lage Landen zich richten op de groeiende ongelijkheid binnen de stad.⁷⁶ Wim Blockmans pakte deze problematiek van sociale stratificatie op en verbond deze met de discussie over staatsvormingsprocessen.⁷⁷ Hij stelde dat het centralisatieproces de sociaal-economische ongelijkheid in Vlaanderen tussen de veertiende en de zestiende eeuw had versterkt. De vorming van de Bourgondische en Habsburgse staat hield namelijk niet alleen in dat de steden minder zeggenschap kregen over het financiële beheer, maar ook dat de vorsten steeds vaker en steeds meer gelden (*beden*) van de stadsbestuurders eisten. Om aan de financiële eisen van de heren te kunnen voldoen, groeide de belastingdruk op de gewone consument – de belangrijkste stedelijke inkomstenbronnen waren immers de accijnzen op eerste levensbehoeften, terwijl belastingen op vermogen nog nauwelijks ontwikkeld waren.⁷⁸

74. Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie*, 639-652.

75. Anthony Molho, 'The state and public finance: a hypothesis based on the history of late medieval Florence', in: *The Journal of Modern History* 67: Supplement (1995) 97-135, aldaar 105; S.R. Epstein, 'Cities, regions and the late medieval crisis: Sicily and Tuscany compared', in: *Past and Present* 130 (1991) 3-50, aldaar 27-28.

76. Ook in Florence en Madrid leidde de fiscale politiek tot verscherpte politieke tegenstellingen binnen de stad: zie David Herhily, 'The distribution of wealth in a renaissance community: Florence 1427', in: Philip Abrams en E.A. Wrigley, *Towns in societies. Essays in economic history and historical sociology* (Cambridge 1978) 131-158, aldaar 142-144; José Miguel López García en Santos Madrazo Madrazo, 'A capital city in the feudal order: Madrid from the sixteenth to the eighteenth century', in: Peter Clark en Bernard Lepetit (eds.), *Capital cities and their hinterlands in early modern Europe* (Aldershot 1996) 119-142, aldaar 125.

77. In de bundel W. Blockmans e. a., *Studien betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14de en 15de eeuw* (Heule 1971) werd ook al rijkelijk van stadsrekeningen gebruik gemaakt.

78. Wim Blockmans, 'Finances publiques et inégalité sociale dans les Pays-bas aux xive-xviiè siècles', in: J.-Ph. Genet en M. Le Mené (eds.), *Genèse de l'état moderne. Prélèvement et redistribution* (Parijs 1987) 79-90. Over het belang van de accijnzen binnen de stedelijke inkomsten, zie onder meer Peeters, *De financiën*, 633. Voor een andere studie naar sociale ongelijkheid met behulp van stadsrekeningen, zie Bruno Blondé, 'Bossche bouwvakkers en belastingen. Nadenken over economische groei, levensstandaard en ongelijkheid in de zestiende eeuw', in: Bruno Blondé, Bert de Munck en Filip Vermeylen (eds.), *Doodgewoon. Mensen en hun dagelijkse leven in de geschiedenis. Liber Amicorum Alfons K.L. Thijs* (Antwerpen 2004) 45-62, aldaar 48-49. Als directe belastingen overheersten, dan leidde dit duidelijk tot minder scheve verhoudingen, zie de studie over zuid-west Duitsland: G. Wunder, 'Die Bürgersteuer (Beet) in den südwestdeutsche Reichsstädten und ihre Verteilung auf die wirtschaftlichen Gruppen der Bevölkerung', in: *L'impôt dans le cadre de la ville et de l'état* (s.l. 1966) 183-203, aldaar 202.

Een dergelijke politiek bracht altijd het gevaar van belastingoproeren met zich mee. In zijn overzicht over opstanden in Holland besteedde Rudolf Dekker uitvoerig aandacht aan het verzet tegen nieuwe (stedelijke) belastingen of tegen verhogingen van de tarieven.⁷⁹ In het zuiden bestudeerde Karin van Honacker tal van protesten in Brussel, Antwerpen en Leuven op het fiscale vlak. Opmerkelijk daarbij was de vooraanstaande positie van vertegenwoordigers van de stedelijke ambachten in de protesten, veel meer dan bij de oproeren die Dekker analyseerde.⁸⁰ Uiteraard hing dat samen met de traditioneel sterkere positie van de gilden in de stadsbesturen van de zuidelijke Nederlanden.⁸¹

Een van de strategieën om belastingoproeren te voorkomen was het geven van openheid van zaken. De stadsbestuurders legden dan niet alleen aan de vorst verantwoording af, maar ook aan de eigen bevolking. Soms diende dat tegenover specifieke groepen te gebeuren, bijvoorbeeld gildenvertegenwoordigers, soms was het een gebaar aan de stadsbevolking in het algemeen. In het eerder genoemde overzicht van Remi van Schaik concludeerde de auteur dat deze verantwoording aan de eigen bevolking, het in het openbaar lezen van de stadsrekeningen, een bijzonder aspect binnen de stadsgeschiedenis van de Lage Landen was, hoewel niet ongebruikelijk in sommige meer geürbaniseerde streken van Zwitserland en Duitsland.⁸² In de meeste andere landen bleef de controle over stadsrekeningen enkel voorbehouden aan de bestuurselite.⁸³ In de loop van de tijd verwaterde dit recht op controle echter sterk. Een mooi voorbeeld is de vermelding van deze verplichting tegenover de eigen bevolking in het dagboek van een regent in Gouda: daar was 'het volk' vervangen geraakt door de eigen ambtenaren. Deze moesten na het 'afhoren' van de rekening achter elkaar langs de presidentburgemeester lopen. Deze vroeg dan aan elk van hen of zij iets 'tegen de rekening' hadden. Het antwoord was steeds een buiging. Voor deze dienst verdienden zij tien stuivers elk. Geen wonder dat er nooit 'bezwaar' werd gemaakt!⁸⁴

79. Rudolf Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982); specifiek nog R.M. Dekker, 'Wij willen al den Duyvel aff hebben! Protesten tegen belastingen in het verleden', in: De Smidt e.a. (eds.), *Fiscaliteit in Nederland* 33-44. Voor een vergelijkende studie zie ook K. Gerteis, 'Fiscalité, représentation et soulèvements urbains en Allemagne au xviiie et xviiiie siècles', in: Genet en Le Mené (eds.), *Genèse de l'état moderne*, 153-160.

80. Karin van Honacker, *Lokaal verzet en oproer in de 17de en 18de eeuw. Collectieve acties tegen het centraal gezag in Brussel, Antwerpen en Leuven* (Kortrijk en Heule 1994) 358.

81. Zie in dit verband voor opstanden tijdens de late middeleeuwen: Jan Dumolyn, *De Brugse opstand van 1436-1438* (Kortrijk en Heule 1997); 'The legal repression of revolts in late Medieval Flanders', in: *The Legal History Review* 68 (2000) 479-521.

82. Zie bijvoorbeeld Hamburg: Hans-Joachim Bohnsack, *Hamburgs Weg zum Haushaltplan. Quellen zur Entwicklung der Finanzwirtschaft der Stadt von den Anfängen bis zum Jahre 1860* (Wien 1993) xxxv en verder.

83. Van Schaik, 'Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen', 148-151.

Een andere manier om opstanden te omzeilen was het uitgeven van nieuwe leningen, renten, in plaats van het verhogen van accijnzen. Een gevolg was een toename van het verschuldigde kapitaal.⁸⁵ Een hoge publieke schuld was het kenmerk van (grotere) autonome steden in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd, als Venetië, Genua, Florence, Zürich, Bern, Bazel, Luzern, en ook uiteraard de steden in de Lage Landen.⁸⁶ De stedelijke schuld in het algemeen is het laatste decennium onderwerp van debat waaraan zowel Nederlandse als Belgische onderzoekers actief deelnemen. Op twee congressen in Gent (2001) en Edinburg (2002) werd het stedelijke beleid ten aanzien van schulden in verschillende steden in het noorden en zuiden van Europa tijdens de preindustriële periode met elkaar vergeleken. Ondanks de zware lasten die jarenlang op het budget drukten (belastingen moest immers de rentebetalingen voeden) kozen stadsbestuurders vaak voor leningen. In tijden van oorlog hadden de steden ook niet veel keus: de vorst wilde immers op korte termijn geld om de troepen te kunnen betalen.⁸⁷

Onder druk van een oorlogssituatie lukte het niet altijd om dergelijke leningen vrijwillig af te sluiten. Soms dwongen steden hun burgers om hun geld aan de stad te lenen. Dit was al bekend voor de Italiaanse steden tijdens de late middeleeuwen, maar op het al eerder genoemde congres van 2001 bleek dat ook Spaanse, Franse en de Noord- en Zuid-Nederlandse steden hun burgers onder druk zetten om geld te lenen. Daarbij was de scheidslijn tussen dwang, burgerplicht en financieel of politiek profijt niet altijd zo gemakkelijk te maken. Burgers voelden zich soms gedwongen om de stad financieel bij te staan uit plichtsgevoel, maar kregen er soms ook extra gunstige rentepercentages voor in ruil.⁸⁸

84. Jan Smit, *Een regentendagboek uit de 18de eeuw, naar de bronnen bewerkt* (Assen 1958) 169.

85. Marsile, *Het financiële beleid*, 289-292, 316; Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie*, 227; L.M. Verloren van Themaat e.a. (ed.), *Oude Dordtse lijfrenten. Stedelijke financiering in de vijftiende eeuw* (Amsterdam 1983) 81, 89.

86. Martin Körner, 'Public credit', in: Richard Bonney (ed.), *Economic Systems and State Finance* (Oxford 1995) 507-538, aldaar 513.

87. Congres *Urban Public Debt, Urban Government and the Market for Annuities in Western Europe, 14th and 18th centuries* (Gent, 23-24 November 2001) resulterend in de eerder genoemde bundel *Urban Public Debts* van Boone, Davids en Janssens. Een tweede congres betrof *Power, Knowledge and Society in the City* (Sixth International Conference on Urban History, Edinburgh, 4-7 September 2002), Sessie: *Citizens, Money and Urban Governments in Late Medieval and Early Modern Europe* met onder meer het paper: M. van der Burg, L. Derycke en M. van der Heijden, 'Annuity buyers and urban debt: a comparison between 15th century Bruges, 16th century Dordrecht and 17th century Rotterdam'.

88. Marc Boone, Karel Davids en Paul Janssens, 'Urban public debts from the 14th to the 18th century. A new approach', in: Idem, *Urban public debts*, aldaar 6-7; Laurence Derycke,

Een ander thema dat met de stedelijke schuld samenhangt, is het onderzoek naar de geldschietters van de stad.⁸⁹ Sommige stadsrekeningen geven informatie over namen en achtergronden van de renteniers. Daarmee is niet alleen de verhouding tussen stad en overheid te bestuderen maar ook de verhouding tussen stad en burgers.⁹⁰ Door de geldlening (rente) gingen burgers van binnen en buiten de stad immers een langdurige financiële overeenkomst aan met het stadsbestuur. Wie waren die beleggers en met welke motieven belegden zij hun geld in de stedelijke schuld? Waren het voornamelijk bestuurders die dat deden uit eigengewin, was er ook sprake van dwang of plichtsgevoel of zagen burgers de renten als interessante belegging? Dit soort vragen speelde wel in financiële studies over de vroegmoderne tijd, maar ze werden tot voor kort nog nauwelijks onderzocht. Dat heeft gedeeltelijk te maken met het arbeidsintensieve onderzoek dat hiervoor nodig is: prosopografie.⁹¹

De eerste antwoorden op dit soort vragen werden gegeven in artikelen van Jeremy Bangs uit 1983 over de Leidse lijfrenten in de vijftiende eeuw en van Marc Boone uit 1991 over renteverkopen van de stad Gent tijdens de Bourgondische periode. Bangs definieerde de rentelening als een financiële dienst van een stadsbewoner die in ruil voor een militaire of sociale dienst werd geboden. De stad besteedde het geld immers aan militaire activiteiten of publieke werken die bijdroegen aan de sociale rust en het leefklimaat van bewoners van de stad.⁹² Het was een interessante gedachte, maar Bangs kon zijn veronderstelling niet toetsen aan gegevens over de achtergronden van lijfrenteniers. Boone kon dat door zijn prosopografische onderzoek wel en hij concludeerde dat er bij de renteverkoop een belangenvermenging tussen de stedelijke elites en de vorsten bestond. De belangrijkste aanleiding tot de renteleningen vormde immers de geldhonger van de vorsten. Stadsbestuurders kozen maar al te graag voor deze oplossing, omdat directe belastingen op vermogen hen veel harder zouden treffen.⁹³ Door renten te kopen van de stad profiteerden zij de jaren

'The public annuity market in Bruges at the end of the 15th century', in: *Ibidem*, 165-182; Martijn van der Burg en Marjolein 't Hart, 'Renteniers and the recovery of Amsterdam's credit (1578-1605)', in: *Ibidem*, 197-216, aldaar 211.

89. Van der Heijden, *Geldschietters van de stad*.

90. Tracy, *A financial revolution*.

91. Prosopografie duidt op een collectieve biografie van een bepaalde bevolkingsgroep. De onderzoeker probeert dan zoveel mogelijk gelijksoortige persoonlijke gegevens (genealogie, carrièreverloop, inkomensgegevens, etc.) over een bepaalde groep te vinden. Deze methode wordt vooral gebruikt voor het onderzoek naar stedelijke bestuurlijke elites.

92. Jeremy D. Bangs, 'Holland's civic lijfrente loans (xvth century): some recurrent problems', in: *Publication du Centre Européen d'études Burgondo-médianes* 23 (1983) 75-82.

93. Ook de rijke burgers in Italiaanse stadstaten probeerden zoveel mogelijk directe (op vermogens gebaseerde) belastingen te vermijden. Stephen R. Epstein, 'Taxation and political representation in Italian territorial states', in: Boone en Prevenier (eds.), *Finances publiques et finances privées*, 101-116, aldaar 103.

daarna van het rendement dat niet was weggelegd voor hen die zich geen renten konden veroorloven, terwijl de hele gemeenschap voor de kosten van de schulden opdraaide. De renteverkopen dienden dus zowel de publieke financiën van de vorst als de private belangen van de stedelijke elite.⁹⁴

In de eerder genoemde bundel *Urban Public Debts* leverden verschillende artikelen een bijdrage aan het debat. Luciano Pezzolo liet zien dat er in Florence en Venetië tussen de veertiende en zeventiende eeuw een ontwikkeling plaatsvond in de achtergronden van de renteniers. In de veertiende eeuw dwongen de Italiaanse steden hun burgers gewoonlijk om geld te lenen, maar vanaf de vijftiende eeuw hanteerden Florence en Venetië verschillende methoden. Terwijl er in Florence slechts een kleine kring van rijke patriciërs als geldschieters fungeerde die daarmee zijn banden met de vorst bevestigde, werd de rentemarkt van Venetië opengesteld en bestond er een ruime groep van renteniers.⁹⁵ De laatmiddeleeuwse rentemarkt van Gent behoorde meer tot het eerste ‘gesloten’ type. De Amsterdamse markt (1578-1605) die Martijn van der Burg en Marjolein ‘t Hart in dezelfde bundel onderzochten, scharen de auteurs juist onder het type ‘open’ markt met veel potentiële kopers. Door ook renten te verkopen voor lagere bedragen traden er burgers toe uit de lagere middenklasse.⁹⁶

Ook recent onderzoek over geldschieters in de Nederlanden wijst erop dat de rentemarkt vanaf de late zestiende eeuw in de welvarende Hollandse steden toegankelijker werd voor een breder publiek. Onder de Haarlemse renteniers in de zeventiende eeuw bevonden zich naast stadsbestuurders en rijke handelaren, ook ambachtslieden, schippers en bakkers, maar bovendien kleermakers, dienstmeiden, brouwersgezellen en timmermannen.⁹⁷ Een ander kenmerkend aspect van de renteniers in de Lage Landen is het steeds kleiner wordende percentage van ‘buitenlanders’. In een recent paper liet Jaco Zuijderdijn zien dat in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw een ‘Hollandse’ kredietmarkt ontstond.⁹⁸ Dit aspect hadden Nederlandse steden gemeen met een aantal grote Italiaanse stadstaten als Florence, Venetië en Genua. Steden

94. Boone, “Plus dueil que joie”. Renteverkopen door de stad Gent in de Bourgondische periode : tussen private belangen en publieke financiën’, in: *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België* 176 (1991/2) 3-25.

95. Luciano Pezzolo, ‘The Venetian government debt, 1350-1650’, in: Boone, Davids en Janssens (eds.), *Urban Public Debts*, 61-74.

96. Van der Burg en ‘t Hart, ‘Renteniers’, 213. Ook Rotterdam hanteerde de methode van de vrije markt: Martijn van der Burg, ‘Burgers en bestuurders. Rotterdamse stadsfinanciën in de tweede helft van de zeventiende eeuw’, in: *Rotterdams Jaarboekje* 11 (2003) 106-130.

97. Van der Heijden, *Geldschieters van de stad*, 180-186.

98. Jaco Zuijderdijn, *Medieval capital markets? The creation of public debt by Holland cities (13th-16th centuries)* (Paper for the second Low Countries Conference, Antwerp 2006): http://www.lowcountries.nl/2006-2_zuijderdijn.pdf (19 juli 2006).

als Hamburg, Napels en ook Douai kenden relatief meer 'buitenlandse' crediteurs.⁹⁹ Dat had gevolgen voor de relatie tussen stad en burgers: als 'eigen' renteniers profiteren van de rentebetalingen dan versterkt dat immers de interne sociaal-politieke cohesie, bovenal binnen de stedelijke bovenlaag.

Mede dankzij de successen van de prosopografische methode kreeg ook de samenstelling van de stedelijke elite een hernieuwde aandacht. In zijn studie naar de vermenging tussen publieke middelen en private belangen berekende Peter Stabel bijvoorbeeld hoeveel de elite beslag wist te leggen op de uitgaven van de stad.¹⁰⁰ In het laatmiddeleeuwse Gent wees Boone er al op dat stadsbestuurders door hun ambt toegang hadden tot talloze lucratieve functies en beloningen. Als ambtenaar lieten zij zich ook rijkelijk belonen met mooie kleding en bijzondere goederen. Daarnaast kregen zij en hun verwanten bij de openbare diensten van de stad voorrang als leveranciers van goederen of aannemers bij de bouw van publieke werken.¹⁰¹ In haar artikel in dit nummer komt Van der Heijden tot overeenkomstige conclusies: in Dordrecht kregen stadsbestuurders en hun familieleden in de jaren na hun beleggingen in de stedelijke schuld opvallend vaak profijtelijke opdrachten en functies van het stadsbestuur.

In haar studie naar de universitaire vorming van stedelijke bestuurders in Leuven en Antwerpen in de vijftiende en de zestiende eeuw gebruikte Hilde de Ridder-Symoens ook stadsrekeningen.¹⁰² Eén groep stond bij een aantal historici vooral in de belangstelling: de financiële ambtenaren. De positie van ontvangers verschilde sterk van stad tot stad. In de late middeleeuwen was het ontvangerschap in Leuven geen politiek ambt, maar ze kregen ook geen salaris. In Antwerpen kregen ze wel een rijk salaris, en daar maakten ze blijkbaar onderdeel uit van de stadsmagistraat, zodat het ontvangerschap een politiek getint ambt was. In Brussel echter kregen ze geen salaris, maar ze leken wel degelijk tot de kleine groep van stadsbestuurders te behoren. Vergelijkbaar onderzoek werd ook verricht voor ontvangers in Namen en Gent.¹⁰³ Schouten fungeerden

99. Molho, 'The state and public finance', 108.

100. Peter Stabel, 'Van schepenen en ontvangers. Politieke elite en stadsfinanciën in Axel en Hulst', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 18 (1992) 1-21, aldaar 18; zie ook Peter Stabel, 'De stedelijke financiën van Axel en Hulst in de vijftiende en zestiende eeuw: algemene kenmerken en beleidsopties', in: A.M.J. Kraker, H. van Royen en M.E.E. de Smet (eds.), *'Over den Vier Ambachten': 750 Keure, 500 jaar Graaf Jansdijk* (Kloosterzande 1993) 685-696.

101. Boone, *Geld en macht*, 110.

102. Hilde de Ridder-Symoens, 'De universitaire vorming van de Brabantse stadsmagistraat en stadsfunktionarissen. Leuven en Antwerpen, 1430-1580', in: *De Brabantse Stad. Verslag Vijfde Colloquium* (Den Bosch 1978) 21-125.

103. C. Dickstein-Bernard, *La gestion financière d'une capitale à ses débuts: Bruxelles, 1334-1467* (Brussel 1977) 235; Mireille Treiyer-Liénard, 'La gestion des finances de la ville de Namur (1362-1477): rouages humains et politique urbaine', in: Boone en Prevenier (eds.), *Finances publiques et finances privées*, 131-161; zie ook Michel Pauly, 'Les familles scabinales et la gestion des finances a Luxembourg au xve siècle', in: *Ibidem*, 163-189. Over de Franse

soms gedeeltelijk als ontvangers (boetes) en niet altijd wisten zij de private huishouding van de publieke middelen te scheiden.¹⁰⁴ Dit probleem kwam op allerlei niveaus voor.¹⁰⁵ Belastingpachters liepen per definitie dit soort risico's: tijdelijk werd de inning van belastingen immers 'hun' zaak. Winsten in deze 'onderneming' waren voor hun rekening, maar ook de verliezen.¹⁰⁶ Een enkele keer ging een boekhouder failliet aan de schulden van de stad, zoals de Gentse tesorier en schrijver van Latijnse verzen baron O. de Reyloff (1648-1742).¹⁰⁷ Maar veel vaker lagen de voordelen niet zo zeer in de boekhoudkundige verwerking van de middelen, maar eerder in de besteding zelf. De Gentse ontvanger en lakenhandelaar Boudin de Praterie ontving tijdens zijn ambtsjaren bijvoorbeeld behoorlijke bedragen omdat hij de stad van laken voorzag.¹⁰⁸

Financiële gegevens als bron voor stedelijke leefcultuur

Met deze inleiding willen wij laten zien wat de trends en de mogelijkheden binnen het onderzoek naar de stedelijke financiën zijn. Ten slotte daarom ook aandacht voor thema's die na bovenstaande discussies wat minder voor de hand liggen, maar waarvoor stedelijke rekeningen een verrassende bron van informatie vormen. De boekhoudingen van stadsbestuurders, regenten en officieren van justitie vertellen namelijk niet alleen iets over sociaal-economische verhoudingen en financieel beleid, maar ook iets over het leven van de mensen die met deze geldmiddelen te maken hadden: armen, wezen en zieken

kasbeheerders zie: Raymond Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIIe eeuw* (Brussel 1961) 39; Henri Jassemin, 'La Chambre des Comptes et la question des deniers publique au xve siècle', in: *Bibliothèque de l'École des Chartes* (1932) 111-121, aldaar 120-121; voor Duitsland zie: L. Schönberg, *Die Technik der Finanzhaushalts der deutschen Städte im Mittelalter* (Stuttgart 1910).

104. Pieter Wagenaar en Otto van der Meij, 'Een schout in de fout? Fred Riggs' prismatische model toegepast op de zaak Van Banchem', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2:4 (2005) 22-46.

105. Voor de Nederlandse centrale overheid: M.C. 't Hart, 'Staatsfinanciën als familiezaak tijdens de Republiek: de ontvangers-generaal Doubleth', in: J. Th. de Smidt e.a. (eds.), *Fiscaliteit in Nederland*, 57-67. Over corruptie zie 'Thema – Corruptie in de Nederlanden in de Vroegmoderne Tijd', in: *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2:4 (2005) 3-94.

106. Marc Boone, 'Triomferend privé-initiatief versus haperend overheidsoptreden. Over pachters van indirecte belastingen in laatmiddeleeuwse steden', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15:2 (1989) 113-138; Pieter Wagenaar, 'Delegatie onder toezicht. Financiële relaties tussen gewestelijk en lokaal bestuur tijdens de Republiek: de casus Den Haag', in: Tom Pfeil e.a. (eds.), *Steden en dorpen in last. Historische aspecten van lokale belastingen en financiën* (Amsterdam 1999) 59-74, aldaar 70-71.

107. Piet Lenders, *Gent, een stad tussen traditie en verlichting (1750-1787). Een institutionele benadering* (Kortrijk 1990) 130.

108. Boone, *Geld en macht*, 20, 205.

die steun van de stad ontvingen, prostituees en hun klanten die door de schout werden beboet, of gevangenen en marginalen die door het stadsbestuur in correctiehuizen werden vastgezet.

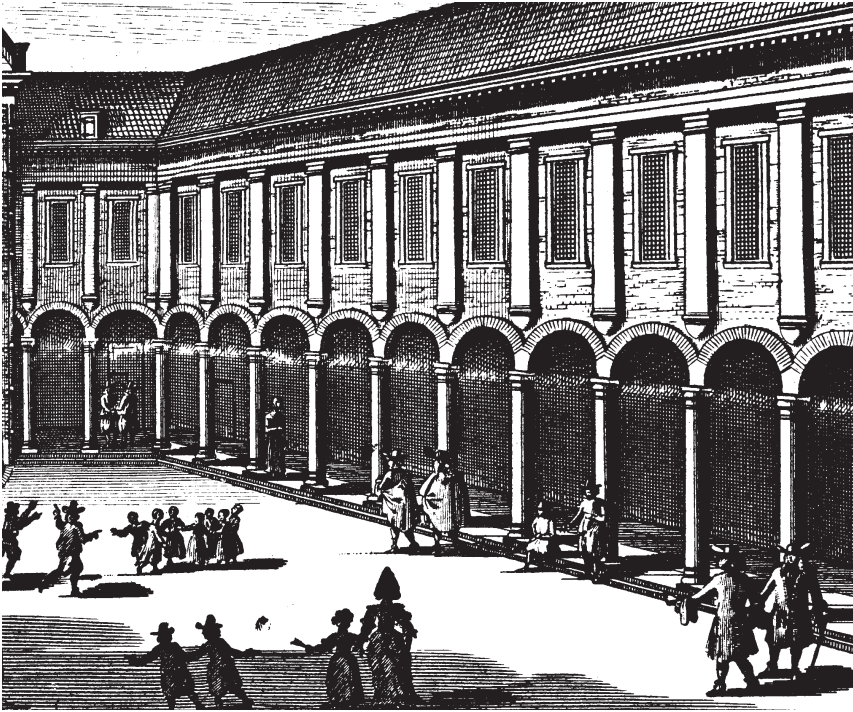
De notities van weesmeesters over de uitgaven en inkomsten van burgerweeshuizen laten zien wat de sociaal-economische achtergronden van wezen waren, wat voor spullen en hoeveel geld zij inbrachten en hoe hun dagelijks leven verliep. Zo is het mogelijk om te construeren wat de inwoners van de weeshuizen aten en wat voor kleding zij moesten dragen.¹⁰⁹ In de studies van Ingrid van der Vlis en Hilde van Wijngaarden naar armenzorg in de Republiek werden belastingregisters en financiële stukken van werkhuizen, ziekenhuizen en weeshuizen geraadpleegd om een beeld te krijgen van de bedeling aan armen.¹¹⁰ De mogelijkheden lijken onbeperkt. De rekeningen van de officieren van justitie (baljuw of schout) leveren prachtig materiaal op over bordelen, hoeren en klanten. Aan de hand van de schoutsrekeningen kon Guy Dupont een beeld schetsen van de vervolging van hoeren en de boetes die hun klanten moesten betalen om vervolging af te kopen.¹¹¹ De rekeningen van stedelijke ambtenaren vullen soms het tekort op waar mediëvisten en voegmodernisten mee kampen als ze iets willen weten over menselijke relaties. Dat constateerde ook Marianne Daneel toen de ruime beschikbaarheid van financiële administraties haar in staat stelden om de weduwen en wezen in het laatmiddeleeuwse Gent te bestuderen. Zij betoogde dat historici dit soort bronnen vooral gebruiken voor de materiële omstandigheden, terwijl financiële registers ook groter inzicht verschaffen in de immateriële cultuur.¹¹² We willen ons bij haar constatering aansluiten. De financiële administraties van stedelijke ambtenaren worden niet vaak op die manier gebruikt, maar ze blijken wel degelijk waardevol voor het onderzoek naar leefcultuur in steden. We hopen dat historici dat in hun achterhoofd houden als zij op zoek zijn naar geschikte bronnen over mensen in de stad.

109. S. Groenveld, J.J.H. Dekker en Th.R.M. Willemse, *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderruizen* (Hilversum 1997) 30-32, 151-172.

110. Ingrid van der Vlis, *Leven in armoede. Delfse bededen in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001) 425-429; Hilde van Wijngaarden, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle 1650-1700* (Amsterdam 2000) 315-319.

111. Guy Dupont, *Maagdenverleidsters, hoeren en speculanten: prostitutie in Brugge tijdens de Bourgondische periode (1385-1515)* (Brugge 1996). Zie ook: L. Hovy, 'Schikking in strafzaken in Holland tijdens de Republiek', in: C. van de Kieft (ed.), *Scrinium et scriptura. Opstellen betreffende de Nederlandse geschiedenis aangeboden aan Prof. J.L. van der Gouw* (Groningen 1980) 413-429.

112. Marianne Daneel, *Weduwen en wezen in het laat-middeleeuwse Gent* (Leuven en Apeldoorn 1995) 15-18.

Afb. 2 Binnenplaats van het Burgerweeshuis in Amsterdam, jongensafdeling (ets van midden achttiende eeuw, detail, uit: Jan Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen [...etc.]* (Amsterdam 1765) Deel 2). Met behulp van staatsrekeningen is het ook mogelijk om de materiële omstandigheden en de leefcultuur van weeskinderen te reconstrueren.

Dit themanummer

De auteurs in dit themanummer zijn stuk voor stuk vertegenwoordigers van de recente trends en discussies in het onderzoek naar het geld van de stad. Marjolein 't Hart en Michael Limberger zijn het best in te delen bij de eerste benadering. Met hun toetsing van de Tilly-Blockmans these heeft hun bijdrage een sterk sociaal-politieke inslag. Griet Vermeesch vermengt de eerste en de derde benadering met elkaar, door zowel de invloed van staatsvorming als de gevolgen voor de interne machtsverhoudingen binnen de stad te bestuderen. Ton Kappelhof paart een institutioneel-beleidsmatige benadering met een sterke nadruk op de economische politiek. Ten slotte vertegenwoordigt Manon van der Heijden vooral de derde, sociaal-economische benadering, al is ook bij haar sprake van een sterke sociaal-politieke inslag.

Met hun studie over Amsterdam en Antwerpen in de zestiende en zeventiende eeuw proberen Marjolein 't Hart en Michael Limberger grip te krijgen op de financiële autonomie van deze twee grote, commerciële centra. Bij de steeds toenemende staatsmacht, als gevolg van oorlogvoering, oefende de

vorst (of centrale overheid) immers een voortdurende druk uit om zoveel mogelijk belastingen binnen te halen. Ook grotere autonome centra konden die druk slechts gedeeltelijk weerstaan. Zij plaatsten hun analyse in het eerder genoemde model van Charles Tilly.¹¹³ Over het algemeen bleek de stedelijke autonomie van Amsterdam beter bestand tegen die druk dan Antwerpen. Dat lag onder meer aan de volgende factoren: de Amsterdamse financiële autonomie was van een oudere datum, haar stadsbestuurders konden met meer vrijheid opereren vanwege regelmatige overschotten op de stadsrekeningen, en zij hadden grotere keuze uit beleidsinstrumenten. Dit resulteerde in het binnenhalen van meer gelden per hoofd van de bevolking, terwijl Antwerpen sterk afhankelijk was en bleef van de economische politiek van de vorst. De conclusies zijn een vernieuwend element in het debat. Tot nu toe werd aangenomen dat Antwerpen haar autonomie lang heeft kunnen verdedigen, net als andere commerciële centra met een hoge mate van 'stedelijk potentieel'.¹¹⁴ De vergelijking laat ook zien dat de financiële autonomie van Amsterdam in de zeventiende eeuw nog bijzonder sterk was. Antwerpen stelde zich wel teweer en schermde steeds met haar privileges, maar was minder in staat om de druk van de centrale staat buiten haar poorten te houden. Met behulp van de stadsrekeningen kon de relatieve autonome positie van deze beide steden 'objectief' worden 'gemeten'.

Dat een grotere staatsmacht niet per saldo een verlies van stedelijke macht betekende laat ook het artikel van Griet Vermeesch in dit nummer zien. Vermeesch bekijkt de rol van oorlog in het staatsvormingsproces en de verhoudingen tussen stad en overheid op de lange termijn. Historici als Van Werveke stelden namelijk dat oorlogvoering de motor vormde achter de ontwikkeling van stedelijke belastingstechnieken en meer complexe administraties.¹¹⁵ Tijdens dit proces kwam de organisatie van de belastingen steeds meer bij de bovenlokale overheden te liggen ten koste van de stedelijke bestuurders. Vermeesch onderzocht dit voor de vestingstad Doesburg (Gelderland) tijdens de periode 1492-1648. In de vijftiende en zestiende eeuw bleken oorlogvoering en de toegenomen belastingdruk van de hertog de stedelijke financiën amper te beïnvloeden. Na de Opstand namen de inkomsten (door de invoering van nieuwe belastingen) en de uitgaven (door oorlogskosten) toe, maar de positie van de stadsbestuurders bleef onaangetast. Sterker nog, met de nieuwe func-

113. Tilly, *Coercion*, 96-98.

114. H.G. Koenigsberger, G.L. Mosse en G.Q. Bowler, *Europe in the sixteenth century* (Londen 1989), 94; Wim Blockmans, 'Voracious states and obstructing cities: an aspect of state formation in pre-industrial Europe', in: Charles Tilly en Wim P. Blockmans, *Cities and the rise of states in Europe, A.D. 1000 to 1800* (Boulder, San Francisco en Oxford 1994) 218-251, aldaar 243.

115. Van Werveke, *De Gentsche stadsfinanciën*, 379.

ties die door de oorlog ontstonden, zoals wachtmeester en serviesmeester, wist de bestuurlijke elite zichzelf juist te versterken. De extra inkomsten van de nieuwe belastingen betekenden voorts een grotere armslag voor het stadsbestuur, vooral door de heffingen op de bierconsumptie. Het garnizoen (met vele bierdrinkende soldaten) werd daardoor geen nadelig element: in de zeventiende eeuw zouden de stadsbestuurders regelmatig om uitbreiding van het aantal soldaten verzoeken. Dit staat in schril contrast met de negatieve gevolgen van het lokale garnizoen zoals die in de literatuur bekend is, bijvoorbeeld ten aanzien van stadjes als Herentals en Grave.¹¹⁶

Ook Kappelhof mengt zich in het debat rond stedelijke autonomie en staatsvorming. Lang heeft de opvatting stand gehouden dat de steden in Brabant na 1648 (Vrede van Munster) veel te zwaar werden belast waardoor het gebied in de periode daarna verarmde.¹¹⁷ Zijn materiaal over Den Bosch en Breda laat zien dat de grote steden van Brabant op financieel terrein een grote mate van autonomie hadden én behielden. Het financiële beleid van de steden bleek echter steeds twee kanten te hebben. Enerzijds wijst Kappelhof op de continuïteit van het middeleeuwse beleid: steden reageerden nogal star op de invoering van nieuwe belastingen en maakten geen financiële plannen voor de langere termijn. Accijnzen en stadsschulden bleken net als in andere laatmiddeleeuwse en vroegmoderne steden constanten te zijn in de opbrengsten en uitgaven. Maar Kappelhof besteedt ook aandacht aan een aspect waarover nog weinig bekend is: de stadsbedrijven, bestuurd door een commissie van het stadsbestuur, met een eigen administratie en personeel, die zelfstandig hun financiën beheerden. Door deze innovaties wist de stad 's-Hertogenbosch in de achttiende eeuw de huisvesting van garnizoenen en het sterk opkomende postverkeer op een praktische manier te organiseren en financieren. De nieuwe stadsbedrijven betekenden dat een vroegmoderne stad als 's-Hertogenbosch bereid was om risico's te lopen, waardoor het traditionele beeld over het 'typische' middeleeuwse en vroegmoderne stedelijke financiële beleid wordt genuanceerd.¹¹⁸

In haar artikel over de geldleners constateert Manon van der Heijden dat er in steden als Haarlem, Dordrecht en Zwolle allerlei geldstromen heen en weer gingen tussen de publieke kassen van de stad en de private beurzen van bestuurders en ambtenaren. In perioden van politieke en militaire crises – wanneer de beleggingen onzeker werden – bleven rijke investeerders van buiten

116. Goris, 'Stadsfinanciën te Herentals', 6-7; Jacobs en Sprenger, 'Plaatselijke belastingen', 80.

117. Th.J.A.J.Goossens, *Het arme Brabant* (Tilburg 1929) 6.

118. Marsilje, *Het financiële beleid*, 157.

weg en deden stadsbesturen een beroep op hun stedelijke elite.¹¹⁹ Soms stonden daar inderdaad extra gunstige renteleningen tegenover. In haar bijdrage wil Van der Heijden achterhalen of de bestuursstructuur van steden invloed had op de toegankelijkheid van de rentemarkt: betekende een democratische bestuursvorm dat een bredere laag van de bevolking in renten belegde? In Dordrecht en Zwolle bestonden er namelijk inspraakorganen voor burgers, terwijl dat in Haarlem niet het geval was.¹²⁰ De veronderstelling was dat het stadsbestuur van Haarlem een grotere grip hield op het financiële beheer, waardoor de eigen groep van bestuurders en verwanten voorrang zou krijgen bij gunstige renten. Het tegendeel bleek waar: juist in Haarlem was de markt toegankelijker voor een breder publiek en bleken stadsbestuurders niet extra voordelig uit te zijn. Een tweede constatering was dat het profijt niet zo zeer in extra hoge rente lag, maar veel meer in het consolideren van voordelige politieke en economische netwerken. Bestuurders die hun geld in de stedelijke schuld belegden, zagen in de jaren daarna hun steun aan de stad verzilverd in mooie handelscontracten, interessante opdrachten en mooie reizen in dienst van de stad. De financiële netwerken tussen rentenier en stad waren hechter in Zwolle en Dordrecht. De verschillen verklaart Van der Heijden uit uiteenlopende tradities en economische ontwikkelingen. In Zwolle bleef de markt beperkt doordat er geen traditie van geldleningen bestond, terwijl Haarlem door zijn stijgende krediet in de zeventiende eeuw juist toegankelijk werd voor een breed publiek. Met deze conclusie breidt Van der Heijden op een onvermoede wijze, vanuit sociaal-politieke hoek, de reeks verbanden die al geconstateerd waren tussen economie en stadsfinanciën nog verder uit.¹²¹

We hebben eerder gezien dat tot nu toe vooral onderzoekers uit de Zuidelijke Nederlanden profiteerden van de bestudering van stadsrekeningen. Daarnaast is het onderzoeksgebied tot voor kort vooral gedomineerd door collegae mediaevisten. Toch zijn de trends hoopvol: de aansluiting bij discussies en debatten in het buitenland blijkt vruchtbaar, het onderzoek naar de vroegmoderne tijd is groeiende en meer Noord-Nederlanders mengen zich in de gedachtewisseling. We hopen dat dit themanummer ook de lezers van het *TSEG* enthousiast maakt om vaker stadsrekeningen te gebruiken. Dat zou alleen maar terecht zijn. Dankzij de grote autonomie die de stedelijke besturen lange tijd in onze contreien hebben gehad, zijn historici in de Nederlanden, vergeleken met collegae in het buitenland, in een relatief gunstige positie om de

119. Hiermee onderscheidde de Nederlandse steden zich van die in Duitsland en Frankrijk, waar 'niet-stedelingen' altijd bleven domineren in de stadsschulden: Molho, 'The state and public finance', 108.

120. Zie voor het aristocratiseringsproces in Haarlem: Jan de Jongste, *Onrust aan het Spaarne. Haarlem in de jaren 1747-1751* (Den Haag 1984) 68.

121. Zie bijvoorbeeld de lijst van verbanden bij Nagtegaal, 'Stadsfinanciën', 138-139.

bestudering van stadsgeschiedenis met behulp van stadsrekeningen aan te pakken. De mogelijkheden zijn immers bijna onuitputtelijk. Om nog maar weer even terug te keren naar het *magnum opus* van Van Uytven, die zijn lijvige boekwerk (724 pagina's) kon afsluiten met de opmerking: 'Op een heel kleine uitzondering na zijn al onze statistische gegevens afkomstig van een onderzoek der Leuvense financiën'.¹²²

Over de auteurs

Marjolein 't Hart (1955) studeerde sociale en economische geschiedenis in Groningen. Zij promoveerde in Leiden op een proefschrift over sociale en economische aspecten van staatsvorming in de Nederlandse Republiek. Sinds 1990 is zij verbonden aan de Opleiding Geschiedenis van de Universiteit van Amsterdam, sinds 2002 als universitair hoofddocent. Haar belangrijkste onderzoeksprojecten zijn momenteel 'Oorlog en samenleving in het tijdvak van de Gouden Eeuw' en 'Wereldstad en staat: Antwerpen en Amsterdam in vergelijkend perspectief, 1530-1830'.

E-mail: m.c.thart@uva.nl

Manon van der Heijden (1966) werkte aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij werkt nu aan de Universiteit Leiden. Zij is docent en projectleider van het VIDI-project 'Civil Services in Urban Communities 1500-1800', lid van de Advisory Board van *Crime, History & Societies* en redactielid van het *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*.

E-mail: m.p.c.van.der.heijden@let.leidenuniv.nl

122. Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie*, 652.